

Յարութին Լ. Քիրքճեան (Աթէնք)

ԼԵՌ ԿԱՄՍԱՐ. ՄԱՐԳԸ՝ ԳՈՐԾԻՆ ՄԷՋԷՆ*

Երախտաշատ ժառանգորդին՝
Վանուհի Թովմասեան-Պետրոսեանին

Մուտք

Շուտով կը դիմաւորենք Լեռ Կամսարի ծննդեան 125ամեակ՝ 2013 տարեթիւը: Ահա հանգրուան-առիթ մը, թէկուզ պայմանական, անդրադարձի եւ արժեւորման: Եւ մանաւանդ՝ կարելի հրաւեր մը ինքնաճանաչումի:

Քսաներորդ դարու հայ գրականութեան մէջ, բացառիկ պարագայ կը կայացնէ երգիծարան Լեռ Կամսարը, Արամ Թոմաղեանը կամ Թովմասեանը, իր կենսագրական վարքով - ե՛ր գործով: Իր կեանքն ու անհատականութիւնը, արդէն, զինք շեշտօրէն կ'անջատեն ընթացիկ դէմքերու շարքէն: Ծնած Վան՝ 1887ին, կազմաւորուած Արեւմտահայաստանի այդ ոստանին մէջ դարասկիզբի տարիներուն, ապրած՝ պատերազմ ու գոյամարտ, ապա Առաջին հանրապետութեան տարիները,- ան ի վերջոյ ինքզինք գտած է խորհրդային վարչակարգի տակ: Յատկապէս 1930ականներէն մինչեւ 60ականներու կեսի իր շիջումը ստեղծագործած՝ ծանօթ դաժման պայմաններու մէջ, ցուցաբերած է անհաւատալի ուղղամտութիւն եւ յանդգնութիւն, յաճախ -իր բառով՝ մահապուրծ, այսինքն՝ պարզ դիպուածի պարտելով խուսափումը ֆիզիքական ջնջումէ. միւս կողմէ տեսնելով՝ կտրուկ արգելումը իր գործունէութեան եւ աղճատումը իր վաստակին¹:

Գ. (Թ) գրարի, քիվ 4 (36) Խոկմաներ-դեկտեմբեր, 2011

* 20 տարի առաջ պատմության գիրկն անցած խորհրդային Միության կարոտախտով տառապողներին «Վէմ»-ի խմբագրությունն առաջարկում է ուշադրությամբ կարդալ այս ուսումնասիրությունը: Խմբ.: Ընդունվել է տպագրության 20.10.2011:

1 Այսօր, մինչ կը փորձուի գնահատումը այդ վաստակին, պէտք է ի սկզբանէ ու տեւաբար նկատի ունենալ անոր հրատարակութեան կիսկատար, ողբերգականօրէն աղճատուած վիճակը: Եւ յիշել ու արդէն շեշտել, որ ստալինեան գրաքննութեան դաժման մկրտները, սիբիրական թէ ներքին աքսորներու մէջ լռութեան դատապարտուած կեանքի քսանամեայ ամենաբեղուն շրջանը, պարտիական գամբռներու, թէ «գրչեղբայր»ներու շղթայազերծած անգութ հալածանքները, մառաններու հողին տակ կճուճներու մէջ թաղուած ու մասամբ փճացած ձեռագիրներու ողիսականները,- անբաժան են եղած լեռկամասրեան գողգոթայէն: Շնորհիւ իր թոռնուհի Վանուհի Թովմասեանի անսակարկ նուիրումին՝ 1990ական թուականներէն սկսեալ, հրատարակութեան հասած իր գործը, թէեւ էական երգիծաբանի դիմագիծի նորովի ստեղծման համար, վաստակի ամբողջութեան մէկ մասն է միայն, յաճախ նաեւ հում վիճակի մէջ, զուրկ մնացած հեղինակային գուրգուրոտ վերընթերցումէ եւ սրբագրութիւններէ: Ինչպէս անկէ յառնող գրական թէ՛ մարդկային դիմագծումները մէկ մասը կը կազմեն Լեռ Կամսարի ամբողջական գործին: Առանց մոռնալու կորսուածը, մենք ստիպուած ենք յղուիլ տրուածին, անժանօթ ամբողջութեան մը մեզի ականդուած ծանօթ այդ մնացորդին (տես ծնթգր. 4):

ՎԷՄ համահայկական հանդես

Լեռ Կամսարի՝ խորհրդային վարչակարգի տակ ապրած աւելի քան քառասուն տարիները կը նշուին չորս ժողովածուներով՝ «Անվաւեր Մեռելներ», «Ազգային Այբբենարան», «Վրիպած Արցունքներ» եւ «Գրաբար Մարդիկ», հրատարակուած յաջորդաբար՝ 1924ին, 1926ին, 1934ին եւ... 1959ին: Այս գործերը անշուշտ խնամքով ականազերծուած էին գրաքննութեան նախանձախնդիր փոյթով եւ միայն մասնակի պատկեր մը կու տային լեռկամասրեան պայթուցիկ երգիծանքէն: Առաջին երեքը, արդէն օրին՝ հեղինակի ձեռքակալման-բանտարկման պահուն արգելքի տակ դրուած, պիտի չքանային հրատարակէն՝ նաեւ անշուշտ զրկուելով վերատպումի ամէն առիթ: Չորրորդը՝ «Գրաբար Մարդիկ»ը, միակ գործը, որ հեղինակի արքայէ դարձին ու իր ողջուցը հրատարակուեցաւ, գրեթէ բացառաբար կը կիրարկէ կենցաղային երգիծանք մը, իր կարգին հաստատուելով նոյն ականազերծումն ու անվնասութիւնը - հեռաւոր գաղափար մը միայն տալով երգիծաբանի իսկական դիմագիծին մասին:

Հինգերորդ ժողովածուն՝ «Մարդ Տանու Շորերով», 1965ին, արդէն տպուած-պատրաստ, թէւ 50 մամուլէն ծուատուած-վերածուած 20 մամուլի, վերջին պահու իր խափանումով (հետեւանք՝ Սունդուկեան Թատրոնի տնօրէն Ղ. Ղազարեանի ճնշումներուն՝ անոր հովանաւորչական բարքերը թիրախ դարձնող տոմսէ մը դրդուած), մահացու հարուածը պիտի տար ծեր ու հիւանդ գրագէտի կեանքին, առաջացնելով կաթուած, ապա եւ, քանի մը օր անց, անխուսափելի դարձած մահը...: Մինչ այդ, խափանուած հատորը մասամբ արդէն առաքուած էր գրավաճառանոցները, եւ ձեռքի տակէ վաճառուած՝ իր 10000 տպաքանակի անճշդելի մէկ համեմատութեամբ...:

Խորհրդային վարչակարգի վերջին տասնամեակին՝ կը նշուի հրատարակութիւնը երկու հատորներու եւս՝ «Սիւստորեակ» (1980) եւ «Երկեր» (1988): Այս վերջինը, «Սովետական Գրող»ի հուսկ արտադրութիւններէն մէկը, աւելի քան 500 էջի վրայ տարածուած նիւթերու ընտրութեամբ եւ ներածող երկարապատում վերլուծութեամբ, կը կրէ խորհրդային ուղղափառութեան նոյն հին, ծանր կնիքը, ինչպէս իր նախորդները - կարծես փերեսթրոյքա մը չլլայ եկած՝ խարխուլու կայսրութեան մենատիրական հիմերը...:

Լեռ Կամսարի անկաշկանդ, վաւերական հրատարակութիւնները կը սկսին նոյն այդ տարին՝ 1988ին...:

Լեռ Կամսարի այսպիսի արժեւորում՝ իբր ճառագայթուն միտք եւ բազմակողմանի երգիծաբան, եւ որ ներկայ փորձի ստորագրողը կը բաժնէ լիովին, ոմանց մօտ -կը թուի- կրնայ տակաւին արթնցնել վերապահութիւններ, տեղիք տալ որոշ առարկութիւններու: Ուրիշներ պիտի մղուին փորձութեան (նոյն շփոթին մէկ ա՛յլ դրսեւորումը) զինք դնելու երկրորդ կարգի շարքային երգիծաբաններու կողքին, «հնակարկապ երգիծաբաններու»² կամսարեան բնորոշումով մը. կամ անպայման իր առիթով եւ իր հետ յիշատակելու զանոնք - հայրենի գրիչներ, թէ սփիւռքահայ...:

Այսպիսի իրողութիւն մը հաւանօրէն, վերագրելի է եթէ ոչ գրական-մարդկային չափանիշներու խախտումի մը, ապա գոնէ՝ վաստակի անբաւարար ծանօթութեան...:

2 Տե՛ս «Պարոնեանի գրական հասցէն», «Մարդը տանու շորերով», Եր., «Հայաստան» հրատ., 1965, էջ 317:

Գալով գործին,- Լեռ Կամսարի վաստակը սեւեռող ամէն փորձ, անմիջապէս ու անխուսափելիորէն, կը գտնուի երգիծաբան-գրողի եւ Մարդու ակնյայտ առնչութեան, նոյնացման փաստին առջեւ: Աւելի՛ն՝ ընթերցողը անոր գործին մէջ -գործի մեծ մասի պարագային- պիտի չգտնէ գրական երկի յատուկ յօրինում ու կառուցող՝ դրուագներ, հանգոյցներ, կերպարներ...: Կամ այս բոլորը պիտի գտնէ՝ երկրորդաբար նշուած ու հպանցուած, դասաւորուած գլխաւոր կերպարին՝ նոյնինքն երգիծաբան-հեղինակի անձին շուրջ: Ընդհ ինչպէս կը պատահի Յ. Պարոնեանի գործերուն հետ, զոնէ անոնցմէ ամենակարեւորներուն:

Որքան ճիշդ կ'ըսէ Շահէն Թաթիկեան.- *«Ես խօսում եմ Լեռ Կամսար մարդու մասին, որովհետեւ նրա անչն ու սրելիծագործութիւնը բացառիկորէն ներդաշնակ էին (...)* Նրա մասին չի կարելի ասել, թէ բազմաժանր կամ ռճական բազմազանութեամբ ու պրպտումներով աչքի ընկած հեղինակ է: Թում է, թէ նա ամենեւին հոգ չի փարել գեղեցիկ արտայայտութիւններ որոնելու, գրական հնարքներ բանեցնելու ուղղութեամբ: Նա պարմում էր ազատ, անկաշկանդ (...) կարդում էս, անցնում,- յիշողութեանդ մէջ բովանդակութիւնը, արծարծուած խնդիրները մնում են բայց, թում է, թէ չի մնում ոչ մի կերպար, այսպէս ասած՝ կենդրոնական գործող անջ: Բայց դա միայն թուացեալ է: Կամսարի անջ-հերոսը, որի մըքերի, զգացումների, քաղաքացիական կեցուածքի բացայայտմանն է նուիրում նրա սրելիծագործութիւնը,- այդ կենդրոնական անջը, այդ կերպարը հենց ինքն է, հեղինակը, իսկ միւս կողմից էլ՝ ժամանակը, ի դէմս դարաշրջանի կարեւորագոյն իրադարձութիւնների»³:

Ուրեմն, մարդկային լեցուն ներկայութիւն մը՝ հարցերու էական եւ անզարդ, անշպար ներկայացումով. հարստութիւն աշխարհայեացքի եւ բարոյական անհատ-մարդու: Ու միւս կողմէ՝ աստիճանաւորուած վերաբերում կեանքի իրականութիւններու հանդէպ, այսինքն երգիծանք՝ բազմակողմանի եւ այլազան: Յատկութիւններ, որոնք նոյնպէս կը խօսին Յակոբ Պարոնեանի հետ հոգեմտաւոր ու գրական խոր մտանութիւններէ, առնչութիւններէ:

Ինչ որ կ'արժէ կատարել -ու կ'առաջադրուի հոս- նախ՝ մերձեցում մըն է Լեռ Կամսարի՝ իր վաստակին, երգիծանքի ձեւերու պատկերացման ու կիրարկումին մէջէն, ապա՝ եւ մանաւանդ՝ ուրուագծումը լեռկամսարեան անհատականութեան ու հոգեմտաւոր աշխարհին՝ իր ամենաբնորոշ գիծերով:

Ուրեմն, ներկայ փորձը պիտի չլծուի «գրականագիտական» աւանդական քննութեան մը. պիտի զանցառուին «զուտ գրական» երկերը՝ յօգուտ քրոնիկային-օրագրայիններու⁴:

3 «Գրական Թերթ», Լեռ Կամսարի նուիրուած բացառիկ թիւ, 25/11/1988:
4 Լեռ Կամսարի անխառն եւ անեղծ դիմագիծը երեւան բերող առաջին հրատարակութիւնը, իր ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ՝ 1988ին, կատարուեցաւ Երեւան, արդէն հասունցած փերեսթրոյքայի բաւական ազատ պայմաններուն մէջ: Ուշացած այս ճանաչումին պատիւը կ'երթայ՝ երբեմնի իր հիւրընկալին, հարկադրաբար ժլատ բայց կարելին չխնայող երգիծաթերթ «Ոգմի»ին, ապա եւ «Գրական Թերթ»ին:
Քանի մը տարի ետք, Պէյրութ՝ 1994ին, «Շիրակ» հրատարակչատունն էր որ, Կ. Յաննեսեանի գուրգուրուտ նախաձեռնութեամբ, լոյս կ'ընծայէր նշեալ երկու թերթերու այդ բացառիկներու միւթերը՝ բազմաթիւ անտիպ էջեր եւ Լեռ Կամսարի յիշատակին նուիրուած վկայութիւններ՝ «Լեռ Կամսար - Տպուած եւ անտիպ էջեր» խորագրով:
Աւելի ուշ կը հրատարակուէր օրագիրին մէկ փոքրիկ մասը՝ «Կարմիր Օրեր» տիտղոսին տակ («Նայիրի» հրատ., Երեւան, 2000 թ.):
Վերջին տասնամեակին, յաջորդաբար, հրատարակուեցան փոքրածաւալ «Մաստիկ Կոմունիստներ» պարսա-կատակերգութիւնը (2001), որուն արժէքը, լեռկամսարեան գրականութենէն թատերգական նոր մնուչ մը տրամադրելէ աւելի՝ իր յառաջաբանին մէջ է - զօրեղ շեշտերով կտակ-պատգամ մը (մասամբ քաղուած օրագրային էջերէ): Ապա վերջապէս՝ «Մահապուրծ Օրագիր»ը (2008), որ կը պարփակէ

Քրոնիկային, թեև անձնաշեշտ հոծ վաստակի մը վրայ այս կեդրոնացումը, անոր առաջնահերթության ընդգծումը համազոր չէ անտեսելու այլ գործեր - կամ առհասարակ՝ «ստեղծագործական» բնութագրուող ոլորտը վաստակին: Պարզապես՝ ներկայ փորձին միտումը ատիկա չէ. **առաջադրուածը, անգամ մը եւս, մարդու մը կենդանագրին եւ հոգե-մտաւոր աշխարհի ուրուագծման ճիգն է, իր գործի «մեթոտային» կիրարկումներուն եւ բովանդակութեան զոյգ, ընդելոյզ ցանցերուն մէջէն վերծանուած...**

Ուրիշ կողմէ մը, նկատի առած՝ Լեռ Կամսարի գործին աղճատումը եւ անոր ներկայ հրատարակութեան տիտղոսներու տպաքանակային սահմանափակութիւնը (ուրեմն եւ բնագիրներու անբաւարար տրամադրելիութիւնը հրապարակի վրայ ու անհատներու մօտ), այս աշխատասիրութիւնը մէջբերումներ պիտի կատարէ ծաւալուն չափերով: Նոյնիսկ եթէ ատիկա չի համապատասխաներ առհասարակ՝ աշխատասիրողի մեթոտային նախընտրութիւններուն:

1. Երգիծաբանի խառնուածք եւ լեզուա-ոճային սարք

Լեռ Կամսարի երգիծաբանական սարքը՝ լեզու-ոճ եւ զգայնութիւն, կը ցուցաբերէ «ստեղծաշարի» արտասովոր լայն տարածք՝ սկսած թեթեւ երգիծանքէն (ներառեալ տիպական հիմնորը)՝ մինչեւ ծանր հեգնանքը: Ապա, նոյնքան տիրական է իր մօտ՝ խարանոզ այսպանքի, պարսաւանքի կիրառումը:

ա- թեթեւ երգիծանք

Ի տարբերութիւն Յ. Պարոնեանի, ու հակառակ տարածուած տպաւորութեան մը, նուրբ երգիծանքը խորթ չէ լեռկամասրեան զգայնութեան: Ընդհանրապէս, այս նրբութիւնը մեր երգիծաբանին մօտ պայմանաւոր է առարկայի կամ երեւոյթի «չափաւոր» ժխտականութեամբ:

Այսպէս, երբ կը պատմէ՝

«Այսօր փողոցին մէջ դէմս ելաւ արկղաւոր րդեկ մը ու «Խորհրդային օդային տրոմֆիդին համար հանգանակութիւն կ'ընեն» ըսելով, բան մը զարկաւ օջիքս եւ դրամ կ'ուզէր: Մէկ կոպէկ նեւրեցի արկղը՝ չընդունեց. յիսուն կոպէկ կ'ուզէր:

- Խեղճ ես, րդայ,- ըսի,- յիսուն կոպէկ ունենամ նէ, ես կը թռչիմ, ա՛լ ինչո՞ւ օդային տրոմֆիդին րամ:

Վերջէն ատելցուցի.

- Բաւական է, բալաս, դրամ չունիմ: Առայժմ թող մէկ կոպէկի թռչի այդ տրո-

---

երգիծաբանին կեանքի ամենաբախտորոշ մէկ տասնամեակի (1925-1935) օրագրային նոթերը, նաեւ, շնորհիւ հրատարակիչ թողնուիին՝ Վանուհի Թովմասեանի յառաջաբանին - միանգամայն սրտառու յիշատակարան մարդու եւ գործի կրկնակ զոյգութային նուիրուած, թանկագին վկայութիւններով ու տեղեկութիւններով: Նոյն տարին՝ կը հրատարակուի «Խաղը ու Խայտառակ աշխարհ» հատորը: Վերջապէս, յաջորդաբար 2009ին եւ 2010ին, լոյս կը տեսնեն «Սոցիալիզմի Սահարա» եւ «Բանտիս Օրագիրը», հայրենակիցներու եւ հիացողներու մեկենասութեամբ:

Կը մնայ յիշատակել նաեւ անտիպ էջերու պարբերական հրատարակումը մամուլի օրգաններու մէջ, ինչպէս՝ բացի վերոնշեալ ռահվիրաներէն՝ «Ազգ»ի, «Ազատամարտ-Վարուժան»ի եւ «Ազդակ Գրական»ի էջերուն (այս վերջինը՝ Պէրուս):

Յայտնաբերման ու բանասիրական մեկնաբանութեան կարօտ բաւական բան կայ տակաւին առնչուող Լեռ Կամսարի վաստակի տպուած եւ դեռ անտիպ մասերուն, ապա եւ իր բազմախոց կեանքի պատմութեան - սկիզբէն մինչեւ ւաւարող:

միդը, եւրբէն նայինք՝ ինչ կ'ըլլայ»⁵:

Կամ՝ խառնելով հեզնանք եւ նուրբ երգիծանք, այս վերջինը՝ ներողամտութեան երանգով մը.

«Այսօր Կարինեանի քով գացի ինկորով մը: Կարարունը չխոսարացաւ թէեւ, բայց խոսարացաւ օր մը խոսարանալ: Բարի մարդ է շատ, վասնզի շար ըլլալու չափ պարտաւորութիւն չունի»⁶:

Երբեմն, հազուադէպօրէն, այս երգիծանքը իր նրբութեան մէջ կը հասնի անթերիութեան «խոստովանանքի» (յիշեցնելով Յ. Պարոնեանի «տկարութիւն»ը՝ Ներսէս Վարժապետեանի մը հանդէպ...): Այսպէս, երբ կը յայտարարէ՝

«Հայաստանի կոնկուսակցութեան մէջ երկու ամբողջական մարդ միայն գոյութիւն ունէր: Մէկը Միասնիկեանն էր, որ մեռաւ, միւրը՝ Լուկաշինը, որ կայ: Եթէ կուսակցական մարդահամարը ինծի յանձնարարուէր, կը գրէի. «Հայաստանի կոնկուսը ունի մէկ ամբողջ մէկ հազարերորդական մարդ»:

«Ամէն անգամ, երբ կը տեսնեմ Սարօ Համբարձումեանը Լուկաշինի աթոռին նստած, քերականութեան մէջ դերանունը կը յիշեմ, որ կը դրուի անուան տեղ»⁷:

Կամ երբ, այլեւս անխառն հիացումով, իր «Հայոց Պատմութիւն» անտիպիմ մէջ, կ'արձանագրէ.

«Վասպուրականը սակայն, 20րդ դարասկիզբին կը կազմէր ուրախալի բացառութիւն մը (...) Կը ներկայացնէր շնչելի մթողորտ մը, եւ այդ՝ շնորհիւ Արամ Իշխանի:

Արամ Իշխանը, որը ծագմամբ Միւնի էր, իր եռանդուն գործունէութեամբ, իր պարզութեամբ ու իմաստութեամբ գրաւեց (սիրտերը...)»⁸:

Թեթեւ տիպի այսպիսի երգիծանք, աստիճանական ուժգնութիւն առնելով, կը հակի դէպի կծու հեզնանք - ի հարկէ համաձայն կացութեան, քննուող երեւոյթին կամ իրադրութեան: Օրինակներ՝ յաճախ կը գտնենք Լեռ Կամսարի նախախորհրդային էջերուն մէջ, ինչպէս է պարագան՝ «Հայաստանն ու Դաշնակիցները» տոմսին (1919էն), ուր «պզտիկ դաշնակից» Հայաստանը, «կնկան ու հարսին ձեռքը բռնած», ճամբայ կ'իյնայ, կը ժամանէ Փարիզ ու կը ջանայ համոզել Վերսալի դահլիճին բարապանը՝ զինք ներս ընդունելու (կարճ հատուած մը միայն).-

«- Մուտքը կողմնակի մարդկանց արգիլուած է,- ըսաւ բարապանը եւ սուրը վար բերաւ:

- Ես կողմնակի մարդ չեմ, բարեկամս [...] Իմաց տուր վերը, ինկորեմ, որ պզտիկ Դաշնակիցն է եկեր...

- Արանկ հրաման մը չէ տրուած ինծի:

- Վիլսոնը հո՞ւս է [...] Կանչէ՛ դուրս անգամ մը. ըսէ՛ Թուրքիայի լուծին տակ դարերով փառապող Հայը քեզ կ'ուզէ դրան վրայ [...]

Այդ միջոցին Բլինանսօ դուրս եկաւ պալատէն՝ ջուր թափելու կ'երթար:

- Ներեցէք, պ. Բլինանսօ, սա ծառան չի թողոր որ ներս մտնեմ,- ըսաւ ժպտեալով Հայաստանը երեւէն հասնելով...»⁹:

5 Մահապուրծ Օրագիր, Եր., «Լուսաբաց» հրատ., 2008, էջ 43:
6 Անդ, էջ 47:
7 Անդ, էջ 28:
8 Գայոց Պատմութիւն(1916), Ազգային Այբբենարան, Եր., 1926: Մէջբերումը՝ տե՛ս՝ «Բանտիս Օրագիրը», Եր., «Ամարաս» հրատ., 2010, էջ 23-25:
9 Ազգային Այբբենարան, Եր., 1926: Մէջբերումը՝ տե՛ս «Տպուած եւ անտիպ էջեր», «Շիրակ» հրատ., Պէյրութ, 1994, էջ 90:

Խորհրդային առաջին իսկ տարիներին՝ Լեռ Կամսար իր առջեւ կը գտնէ երգի-ծանքի ու պարսաւի առատ «դրամագլուխ», որուն բաղդատած՝ նախընթաց տարիներու տրամադրած նիւթերը՝ իրենց աղքատութեամբ՝ չնչին, ունէին միայն երգի-ծաբան հեղինակը յուսահատեցնող «բամբասանքի» արժէք - իր իսկ բառով: Միւս կողմէ, անշուշտ, շատ արագ կը դիմագրաւէր գրաբնական յարաճուն արգելքներ: Եւ կենցաղային մեկնակէտով իր «սուր ֆելիետոնները» կը մնային անտիպ՝ «գգրոցային» վիճակով, (հալածանքի տարիներուն նաեւ «կճուճային» վիճակով, հողի տակ թաղուած...), մինչ հրատարակութեան կ'արժանանային աւելի «բութ» երը՝ քաղաքական հնչեղութենէ զուրկ էջեր (սուր եւ բութ բնորոշումները՝ լեռկամասրեան են. իրենց իսկական համագիրին մէջ կ'երեւին աւելի վար):

Երգիծաբանը ներքին քաղաքականութեան թեմայով կը յաջողցնէ անկրկնելի սլաքներ: Այսպէս օրինակ, երբ կը գրէ «Գերագոյն Սովետի դեպուտատ» Ստեփանաւանի բնակիչ կթուրուիի Սուսանի մասին.

«Ամէն անգամ, երբ Երեւանում սկսում է Գերագոյն Սովետի սեսիան, Սուսանը գոզնոցն արչակում է ու Երեւան «ժամանում», իր վեց մանր երեխաների ինսամբը իր մարդ Խաչոյին յանձնելով:

Խեղճ Խաչօ: Դու, որ ողջ կեանքումդ կոպալը շեռքիդ տաւար եւ արածեցրել, կոպալը՞վ պիտի կառավարես տունդ:

Եւ որովհետեւ որպէս Գերագոյն սովետի դեպուտատ հեռախօս ունէր Սուսանն իր տանը՝ Խաչօն ամէն բոլոր վերցնում է խօսաւորողը եւ «կենտրոնից» պահանջում էր «տալ» Գերագոյն սովետ: Առաւօրները երեխայ էր հագցնում, պէ՞տք էր իմանալ, թէ որտեղ է Վաչիկի շապիկը կամ Մուշեղի վարդիքը: Շիրա է ետում՝ ո՛չ աղի տեղի գիտի, ո՛չ պղպեղի... Այս բոլորը պէ՞տք է հարցնէր դեպուտատ Սուսանին, թէ՞ ոչ: Անշուշտ պէտք էր...

Դրա հակառակ, կթուրուիի Սուսանն իրեն շատ լաւ էր զգում Գերագոյն սովետում, թէեւ օրէնսդրութիւններ մշակելիս նա աւելի շատ չգիտէր «աղի» ու «պղպեղի» տեղը, քան Խաչօն, բայց սեսիաներում ու ժողովներում մարդու գիտութիւնը շատ չի երեւում. մէկը խօսում է, իսկ մնացեալ բոլորը միայն մատ եւ բարչրացնում...»¹⁰:

Կենցաղային ամենաչնչին երեւոյթներն իսկ՝ առիթ են յաջող բնութագրումներու, առնուազն՝ ակնարկութիւններու: Այսպէս՝

«Ուրիշ է խիղճը, ուրիշ սրամոքսը:

Առջի օր, առտուն, քունէս վեր կելնեմ՝ պատրաստ բոլորին բարիք ընելու: Կինս, սակայն, աջ շեռքս դանակ մը կու տայ, շախը՝ ոտները կապած հաւ մը, թէ՛ մորթէ՛...

- Սակայն, ի՞նչ մեղադրական ակտի հիման վրայ,- կը հարցնեմ կնկանս՝ աչքերուն մէջը նայելով:

- Մեղք չունի,- կը պատասխանէ կինս:

- Մեղք չունի՞ չեմ մորթեր: Ես «Չեկա» չեմ,- ըսի, թոչունն ազատ արչակեցի...

Ճաշին կինս կերակուր չէր պատրաստեր: Պակիրով կշտացանք թէեւ, բայց տրամադրութիւնս ինկաւ առանց տաք կերակուրի... Միւս օրն առաւօտեան նամակով մը կը կանչեմ Արամայիս Երզնկեանը, որ գայ մեղադրէ հասս՝ մորթելու համար»¹¹:

¹⁰ Կարմիր Օրեր, էջ 327:

¹¹ Մահապուրծ Օրագիր, էջ 23:

Կամ՝

«Այսօր Աշտորիկա իր ընկերոջմէն «սուր» բառն էր լսեր ու դիմելով ինչի՞ արոր նշանակութիւնը կ'ուզէր գիրնալ:

- Դեռ փոքր ես, բալաս,- պարասխանեցի, իր գանգրսկեր գլուխը շոյելով,- երբ մեծնաս, կարդալ սորվիս, «Խորհրդային Հայաստան» կարդաս՝ ան արեւն միայն կ'իմանաս, թէ ի՞նչ բան է «սուրը»...»¹²:

Կամ դեռ՝

«Երեխաս երկու օր է՝ լոյծ է, մայրը նստեր՝ շէնք-շնորհքով կու լայ:

- Վեր կաց, կնիկ,- սիրտ կու փամ իրեն,- երկու օր լուծէն ի՞նչ կ'ըլլայ: Խորհրդային մանուլը սա փասը փարի է լոյծ է, ի՞նչ է եղեր...»¹³:

Տիպական գուարթախոտիքները՝ **հիմորն** ալ բացակայ չէ լեռկամասրեան գործէն: Միայն՝ անիկա ես հագուադէպօրէն անխառն է. աւելի յաճախ, ինչպէս թեթեւ երգիծանքի այլ երակներ, կը զգացնէ ծանր, երբեմն շատ ծանր հեզմանքի ենթատեքստ:

Օրագիրի սա հատուածին մէջ, կը հաստատենք արդէն բաւական «ծանրացած» հիմոր մը, թէն՝ այս զգայնութեան յատուկ **ինքնահեզմումի** շեշտերով՝ աւելի շուտ «կը յաջողի» խաբուսիկ խոնարհութեան ստուերով մը ստորագնահատել սեփական քաջութիւնը, որուն ծանօթ ենք.

«Ես ազարութեան յոյսը իսպառ կտրած՝ մի օր ինչ Չանգուն եմ գգում, մի օր երկաթուղու ընկերի վրայ եմ պառնկում ... շուարել եմ, չիմանալով, ո՞ր փեսակի մահից օգտուել: Իմ բարեկամներս, իմ հոգու այս վիճակից անտեղեակ, անվերջ հարցնում են՝ «Ե՞րբ պիտի ազարուենք այս բռնութիւնից»:

Իսկական քաջ Նազարն եմ ես: Իմ կամքից անկախ առիծի կռակը ելած, վահիցս քար եմ կտրել՝ բոլորը կարծում են, թէ արշաւանքի եմ գնում...»¹⁴:

Այլ տեղեր՝ երգիծաբանի հիմորը, թանձր թախիծով ծանրացած, արդէն ի՞նք կը յայտարարէ իր պարունակած թոյնին դեղաչափը.

«Լինում եմ թոպէներ, երբ սկսում եմ ինքս ինչ կշտանքել այն բանի համար, որ այսպէս անվերջ ծիծաղում եմ աշխարհի վրայ եւ միեւնոյն ժամանակ աստուծ եմ այդ աշխարհում:

Բայց ես ինքս ինչ վրայ էլ եմ ծիծաղում:

Ծիծաղելի չէ՞ այն մարդը, որ չգիտի, թէ ինչո՞ւ է եկել աշխարհ:

Կամ այն մարդիկ, որոնք լաց են լինում աշխարհի վրայ, աւելի՞ են օգնում մարդկութեանը իր դժբախտութեան մէջ, քան ես իմ ծիծաղով:

Ուզո՞ւմ էք կանգնեմ, շր՞ո-շր՞ո լաց լինեմ:

Կամ՝ չէ՞ք լսում արդեօք մի դառն հեզմանք իմ ծաղրի արանքում...»¹⁵:

Հեզմանքի աւելի անխառնօրէն դառն նոթեր ես կանուխէն կը լսուիմ Լեռ Կամսարի գրիչին տակ: Այսպէս, 1919ի Յունուարի թուակիր բաց նամակ մը, ուղղուած Հանրապետութեան առաջին վարչապետ Յ. Քաջագունիին, հիանալի օրինակ մըն է խարանձուի դիւանակալական ապիկարութեան եւ խտրական որոշ մտայնութեան մը: Արեւմտահայ գաղթական ուսուցիչներու մէկ պատուիրակութիւնը, գաղթականութեան երեխաներուն համար նախատեսուած դպրոցները բանալու խնդրանքով ներկայացած վարչապետին, դիմագրուած է «թթու» մերժում

12 Անդ, էջ 94:

13 Անդ, էջ 63:

14 Սոցիալիզմի Սահարա, էջ 194:

15 Կարմիր Օրեր, էջ 317:

մը: Լեռ Կամսար մաս կը կազմէր պատուիրակութեան:

«Հոգ չէ, չենք վիրատորոտիր: Ես գէթ այն կարծիքին եմ, որ պետութիւն մը, ինչքան ալ պզտիկ ըլլայ, անոր միևնույն իրաւունք պէտք է ունենայ իր մէկ հպարակին «կորիք» ըսելու: Խնդիրը հոդ չէ, այլ հոն, որ թուրքահայ ոսուցչութիւնը որքան քիչ իրաւունք է ունեցեր ասրելու այն կառավարութեան օրօք, որ «հայկական» կը կոչուի...»:

Բայց...

«... Կը յիշէ՞ք [...] որ Վալերի Բրիստօլը Ռուսաստանէն ելաւ եկաւ, հայերու ունեցած գրական գանձը՝ Գրիգոր Նարեկացին հանեց ու դրաւ իրենց առջեւ: Կը յիշէ՞ք՝ որքան ուրախացան հայերը, ինչքան խօսեցին, գրեցին... վերջն ալ եզրակացուցին՝ այն ազգը, որ Գրիգոր Նարեկացի ունի, արժանի է ինքնավարութեան [...] Բայց եթէ թուրքահայերը դպրոց չունենան ու երկրորդ Նարեկացի մըն ալ չծնին, [...] չէ՞ որ մենք բան մը չենք կրնար ցոյց տալ դաշնակիցներուն՝ ինքնավարութիւն ստանալու համար [...] Այսօր երբ չեր պետութիւնը օգնութեան չեռք կը մեկնէ երկաթուղային ծառայողներուն, [...] կ'օգնէ քաղաքի կոոպերատիւներուն, այդ նոյն պետութիւնը թոյլ կու տայ, որ ողջ դաս մը հայկական գրի ու դպրութեան մշակներու՝ մեռնի... անօթի»:

Եթէ Հանրապետութեան առաջին ամիսներու ահաւոր կացութեան նկատառումը երեւութական զսպութիւն մը կու տայ Լեռ Կամսարի արտայայտութեան, միւս կողմէ՝ երգիծանքի որոշ գէնքեր, ինչպէս հակիմաստի գործածումը («ես գէթ այն կարծիքին եմ, որ պետութեան մը միևնույն իրաւունք պէտք է ունենայ...»), բայց նաեւ՝ հեզմանքը զանցող ուղղակի՝ պարսաւի կիրարկումը, - բացառիկ ուժգնութիւն մը կու տան այս էջին, միանգամայն լուսատրելով Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան նուազ շնորհալի ղեկավար դէմքերէն մէկը, նաեւ որոշ մտայնութիւն: Հիանալի այս էջը, իր կարգին, կը փակուի անմոռանալի շեշտով մը, ուր կը յառնէ Պարոնեանը - նոր Պարոնեան մը, արդէն.

«Վերջապէս, Վսեմաշուք Տէր, ի՞նչ երկարացնեմ. սաստիկ բարկացած եմ Ձեր այդ եսասէր կարգադրութեան դէմ, եւ եթէ ինչ պէս մարդ մը իրաւունք ունենար բարկանալու միևնույնի մը վրայ՝ պիտի բարկանայի...»¹⁶:

Աւելի ուշ՝ խորհրդային շրջանին, թեթեւ երգիծանքը շատ տեղ երեւութական է, կծու հեզմանք՝ **սարկազմ**՝ ծածկող: Երգիծաբանը ահաւոր ծանր իրադարձութիւններ կը պատմէ՝ ինքնա-երգիծանքի ձեւին տակ, ու կեղծ մեղմաստութեամբ՝ **լիպո-պայտով** («գուարճալի մարդ»... «ֆիզկուլտուրայի»...): Կարծես այդ ձեւը անելի կը բաւարարէ զինք, անելի՝ կ'արտայայտէ իր ողջ զարշանքն ու ընդվզումը, քան այսպէսն ու հատու պարսաւը պիտի կարենային ընել:

Այսպէս՝

«Բանտապետու գուարճալի մարդ էր: Չանչրոյթս փարապելու համար աշխատանքի հեռաւոր լագեր ուղարկեց ֆիզկուլտուրայի: Այնքեղ գետրային նաւեր էի բեռնաթափում եւ շար գոհ էի վիճակիցս: Միայն մի անգամ նարեկաչիկս ծանր բեռ դրեց կրնակիս, եւ ես ձօճուն սանդուղքից գետրը գլորուեցի: Բայց ոչինչ, նա չէր մեղաւոր, այլ ես, որ մի փոքր թուականս էի...»

Երբ արտորիս երեք տարին լրացաւ, Հայաստան վերադարձայ եւ, մտնելով «Խորհրդային Հայաստան»ի իմքագրութիւն՝ հարցրի.

16 Բաց Նամակ միևնույն. Նախագահ Քաջազնունիին (1919, յունուարի 17): Մամուլէն ներառուած «Գրաբար մարդիկ»ի մէջ, «Յայպետիրատ», Եր., 1959, էջ 101:

Երեսիս նայեց. [...]

«- Չգո՞ւմ ես քեզ յանցաւոր:

- Շատ սասարիկ,- պատասխանեցի:

- Հապա ինչպէ՞ս է, որ դրանից յետոյ սպրում ես:

- Ապրում եմ, որովհետեւ շատ եմ յանցաւոր: Այսպիսի յանցանք գործողը, երեսունութ տարի բոլշեիկեան ռեժիմում սպրելով չի կարող իր մեղքերը քաւել. ինչ նման յանցաւորը պէտք է հարիւր երեսունութ, երկու հարիւր երեսունութ տարի սպրի այս ռեժիմում, որ կարողանայ քաւել իր յանցանքը:

- Այսքան անտանելի՞ է մեր ռեժիմը,- հարցրեց:

- Այո,- պատասխանեցի:

- Այդ դէպքում դու երբեք պիտի չմեռնես,- ուրը գետրին զարնելով գոռաց Չեկայի նսխագահը ու վեր կացաւ:

Տուն եմ գալիս սոսկալի ընկճուած: Միշտ ինչ միտքարել եմ այն յոյսով, թէ մի օր կը մեռնեմ, սրանց չեռքից կ'ազատուեմ: Ասացէ՛ք ինձրեմ, սրանից յետոյ ինչո՞վ միտքարուեմ»²¹:

Նոյն ֆելիետոնին պատճառով թոշակէ զրկուած՝ գրողը դիմած է թոշակներու յանձնաժողովի նախագահին: Իր դիմումը թոշակի վերականգնման՝ կը մերժուի: Կացութիւնը առիթ կու տայ Լեռ Կամսարի՝ գործածելու բառիմաստներու եւ կացութիւններու անսպասելի մերձեցման ձեւը, կրկնակի ամենափայլուն կիրարկումով մը.

«Չոր անցան ջանքերս, չհամոզուեց նսխագահը, եւ դուրս եկայ նրա մօտից:

Երբ փոր ու փուշման գնում էի փողոցով, երեսակայութեամբ բանւոր վերադարձայ եւ երանի փութի այն օրուան:

Ասում եմ՝ այն ժամանակ, երբ փորչեցի հացադուլ յայտարարել՝ ինչ բռնի կերակրեցին: Իսկ այսօր, ազատութեան մէջ, երբ ցանկանում եմ սպրել՝ բռնի սովամահութեան են ենթարկում...

Մեռնելը ինչ համար դժուար բան չէ, ի հարկէ, կարելի է եւ մեռնել, մանաւանդ հիմա, երբ արդէն 70ի մօտ մարդ եմ, քայքայուած առողջութեամբ, անվերջ հալածանքից շնմած, կարիքի մէջ խեղդուած:

Ես հէ՛ջ:

Ես ասելի շատ սովեղակաւ իշխանութեան մասին եմ մտածում:

Չեզ յայրնի է, որ արտասահմանում Դաշնակցութիւնը սպրում է բացառապէս մեր դեկավարութիւնը քննադատելով: Եթէ այդպիսի ծանր պայմաններում մեռնեմ՝ պիտի վեր կենայ եւ աշխարհով մէկ յայտարարի թէ՛՝ րեսէ՛ք, Լեռ Կամսարը իր ամբողջ կեանքի ընթացքում ծաղրեց մեր բոլոր սրբութիւնները [եւ] մենք նրան ներեցինք, իսկ սովեղակաւ կառավարութիւնը ընդամենը մի ֆելիետոնի համար սովամահութեան ենթարկեց նրան...»:

Կը հետեւի բառիմաստ/կացութիւն երրորդ նմանօրինակ կառոյց մը, այս մէկը՝ ուղղակի պարսաւի շեշտով ծանրացած, որ տիրականօրէն կը փակէ թեման.

«... Եթէ կը գրնէք, որ ոչ իրօք որ ես իրաւունք չունեմ սպրելու, այն ժամանակ, ի նկատի ունենալով, որ սովեղակաւ կողեքսում սովամահութեան պատիժ նսխարեսուած չէ՛ կը ինձրէի Չեզ՝ «ներման կարգով» իմ սովամահութիւնը զնդակահարութեամբ փոխարինէք...»²²:

21 Կարմիր օրեր, էջ 101:

22 Աճո, էջ 116:

Կամ՝ երբ, «ազատ քաղաքացի» դարձած, կենթարկուի գրելու եւ հրատարակուելու արգելքի, ու կը փնտռէ տարբերութիւնը «ազատ կեանքի» ու բանտարկեալի վիճակի միջեւ.

«Բանտում օրական մէկ անգամից աւելի արտաքին գնալու իրաւունք չունէի, այն էլ 15 րոպէից ոչ աւելի. հիմա կարող եմ օրական հարիւր անգամ արտաքին գնալ ազատ. կարող եմ արտաքին գնալ ու բնաւ տուն չվերադառնալ: Գիտէ՞ք դա ինչ ազատութիւն է:

Չգիտէք:

Կիմանաք այն ժամանակ միայն, երբ Տէրը աջողի բանը ընկնէք, սաստիկ փորհարութիւն ունենաք եւ կլիզնիկի ուրքերն ընկած պաղապէք կէս րոպէով դուրս թողնել...

Չէ, սա մեծ արտօնութիւն է, որի համար եւ շնորհակալ եմ իմ կառավարութիւնից, որ ինչ ազատեց բանւային այս պրոցեդուրայից:

Ուրիշ... ուրիշ... համարեա ոչ մի տարբերութիւն»²³:

Բառային մերձեցումներով եւ կացութեանկան գիտներով աստղազարդուած երգիծանքի օրինակները անհամար են: Այսպէս, խորհրդային մամուլի մասին՝

«...պլենումի վճռից անմիջապէս յետոյ (...) կովերն սկսել են արդէն կաթն «աւելացնելու» թերթերում:

Այս սա թերթերը... երբեք չեն թողնում, որ անասունը ինքնուրոյն կերպով իր արդիւնքը տայ: Կովի փոխարէն իրենք են կաթ տալիս, հաւի տեղ իրենք են չուածում, խոզերի տեղ իրենք չաղանում, եւ այսպէս անվերջ:

Ինչպէս իրենց ուղարկուած յօդուածները, այնպէս էլ գիւղարկութեանկան մթերքն են «խմբագրում»: Ըստ այս խմբագրութեան, կոլխոզում ծնուած երեսուներկու գառները հարիւրհիկն են դառնում, կովերը, որոնք ծնելիս մեռած հորթեր են թերում, թերթերում «առոյգանում» են եւ նկարում րորիկով տալով:

Այս չեւով «խմբագրում է» ամբողջ Սովետական Ռուսաստանը, եւ իսկական դժոխքը դառնում է «դրախտ»²⁴:

Կամ՝ երբ կը գրէ Կենտկոմի բ. քարտուղար Չարոբեանին՝ Ամերիկայէն իրեն համակրող-հիացող նախկին վանեցի Սիմէոն Կիլոյի հարցական նամակին մասին, թէ՛

«... Հայաստան այցելողներից մէկն ասում է մեռած է, միւսը՝ կենդանի... չգիտես ո՞ւմ հասարաւ:

[ԱՕԲՍի նախագահ] Տիկին Բերսաբէն այդ նամակը ուղարկեց ինչ, անչամբ պատասխանելու համար:

Ես էլ բնատրութեամբ չափազանց համեստ՝ վեր կենալ գրել՝ «կենդանի եմ»՝ դա կը լինէր իմ կողմից սնապարծ ինքնագովութիւն:

Վերջը մի կերպ հասկացրի, թէ կենդանի եմ իբր անհատ, իսկ կիսակենդանի՝ որպէս գրող... [Թէ] քսան տարի աքսորուած էի... եւ տարայ ԱՕԲՍին, նամակս ուղարկելու:

ԱՕԲՍը չուղարկեց՝ ասելով.

- Մեզ մօտ «աքսորուելը» արգելուած է...
- Հասցա ի՞նչ պատասխանեմ նրա հարցին:
- Այդ չեւ գիտնալիքն է:

23 «Ոզնի», Եր., N 22, 1988: «Ազդակ», Պէյրութ, 20 յունուար, 1994:
24 Կարմիր Օրեր, էջ 75-76:

- Այն ժամանակ կը գրեմ՝ «նախորդ նամակումս սխալմամբ գրել եմ Չեզ, թէ կենդանի եմ, մինչդեռ յերազայում պարզուեց, որ մեռած եմ: Կամ՝ հաւարացէք բոլոր Հայաստան այցելողներին հաւասարապէս. ես ե՛ր կենդանի եմ, ե՛ւ մեռած»²⁵:

Տեղ-տեղ, այս մերձեցումները կը ստանան թեւաւոր խօսքի հիանալի թափ եւ ուժգնութիւն, ինչպէս սա «գրոյց»ներուն մէջ, վարչակարգի բնոյթին եւ անոր հպատակներու ճակատագրին մասին.

«Ո՛վ Զրիարոս, դու երջանիկ ես ինչանից նրանով, որ ընդամէնը մի քանի ժամ մնացիր խաչին գամուած եւ մեռնելիս էլ հեղդդ փարար աջից ու ձախից խաչուած երկու աւազակներին:

Սովետական կառավարութիւնը ինչ սա քառասուն փարի խաչի վրայ է պահում եւ իմ երկու կողմերում չի խաչել Լենինին ու Սյրայիսին...»²⁶:

Ապա՝

«Սա բոլշեւիկեան ռեժիմին մենակ լաւն այն է, որ հանդերձեալ կեանքին մէջ չի շարունակուիր:

Կրնա՞ք երեւակայել՝ ի՞նչ սարսափելի պիտի թուար մեզի այս ռեժիմը, եթէ մեռնելով իսկ չազարուէինք:

Ու երբ կ'երեւակայես քեզի ազա՛ր՝ դագաղին մէջ պառկած, ո՛չ գիշերը չեկիսար, ո՛չ ցերեկը միլիցիա, ո՛չ հարկային թերթ, ո՛չ փուզանք, ո՛չ հացի հերթ, ո՛չ ջրի...

Մա՛հ, ինչքան երախտապարտ մնացիր բոլշեւիկներուն:

Անոնք քու ժախրոյր դէմքը գեղեցկացուցին»²⁷:

Տիրող համակարգի համատարած բարոյական փտածութիւնը, ընչաքաղցուծութիւնը առատ նիւթ պիտի տրամադրէր երգիծարանին: Այս թեմայով, ու լեզուախաղային-իմաստային թեթեւ «փոխադրութեամբ» մը, մեզի կը տրուին շնորհալի էջեր, ինչպէս «**Հիմնարկի մահը**» տոմսի պարագային.

«Առաւօտ, երբ Երեւանի առելուրական հիմնարկները զարթեցին՝ լուր փարածուեց, որ Բազմարդկոտպնութիւնը մեռել է:

Հիմնարկներն ապշած իրար են նայում ու ասում.

- Երէկ ես նրան փողոցում րեսայ ողջ-առողջ. այդ ե՞րբ մեռաւ:

- Ի՞նչ ես ասում, ողջ գիշեր միասին քէֆ էինք անում ու կատակում:

... Ու հանգուցեալի դին անսպումիկում փարան՝ իմանալու մահուան պատճառը:

Բժիշկները երբ նրա սրամոքսը բացին, ինչե՛ր չհասնեցին այնպեղից, Աստուած իմ - է՛լ սպրանքափար աւրոմոքիւններ, է՛լ սառնարաններ, անգամ փասնեակ հազարներ արժող ...: Ոչխարի ուրեր, դմակներ, պլոճիկներ...

- Կեանքիս մէջ այսպիսի բան չէի րեսել,- ասաց մի ծեր բժիշկ:

... Թաղումը շար սրբառուչ էր: Դամբանախօսները խօսեցին հանգուցեալի առաւելութեան վրայ, որ նա հաշուեյարդարի ժամանակ «իմ ու քո» անել չգիտէր: Իր սեփականութիւնը հիմնարկինն էր, հիմնարկինը՝ իրենը, ու մի րեղ զնալիս, հիմնարկի ողջ ծանրութիւնը վերցնում էր իր վրայ...»²⁸:

Երկրի ապիկար դեկավարութեան խարանումը լայնագոյն տեղը կը գրաւէ

25 Կա՞յ արդեօք վերադարձի մի նշոյլ կամ Բնաւեր, տնաւեր վասպուրականցին, Վանուհի Թովմասեան, «Ազգ - Մշակոյթ», Եր., 21 ապրիլ, 2007:

26 Կարմիր Օրեր, էջ 406:

27 Մահապուրծ Օրագիր, էջ 169:

28 Տպուած եւ անտիպ էջեր, էջ 145:

յատկապէս «Մահապործ Օրագիր»ի մէջ: Լուկաշիններու արժանիքը ճանչցող երգիծաբանը անխնայ է հանդէպ միւսներուն՝ այսինքն «ղեկավարներու» ջախջախիչ մեծամասնութեան:

Համառօտութիւնը երբեմն ուղղակի մրցանշային է, բայց այնքան թելադրական.

«Շողկունիորհի տեղակալ Ասքանազ Մռաւեանը մեռաւ:

Միակ բանը իր կեանքին մէջ, որ կատարեց առանց «ընկերներուն» հարցնելու»²⁹:

Կամ՝ ինչպէս իրեն համաքաղաքացի բեմադրիչ Վարդան Աճեմեանի ուղղուած մամակի մը (1965) սկիզբը՝ իր «Հոգու Չաւակ» թատերակի մերժումին առթիւ.

«Միրելի Վարդան, իմ հայրենակից, որը սովորաբար քաղցր է լինում»³⁰:

Երբեմն, երգիծանքը՝ իբր անուղղակի ձեւ՝ կարծես պահ մը անբաւարար կու գայ. դժուակ կենսապայմանն ու կենսապայքարը կը յորդեցնեն երգիծաբանին համբերութեան բաժակը՝ կաշկանդելով նաեւ երգիծա-գեղարուեստական զգայարանքը:

Այսպէս. *«Սովետական կառավարութիւնն ինչ 3 տարի տաժանակրութեան դատապարտեց հեռաւոր հիւսիսում եւ 17 տարի վրարեց ընտանիքիցս՝ որպէս քաղաքական յանցաւոր եւ, սակայն, այսօր վերանայելով իր վճիռը, գրաւ, որ արդար եւ եւ ի զուր տեղը քսան տարի տառապել եմ:*

Մի փոքրիկ վրիպակ:

Բայց հետաքրքիրն այն է, որ իր ահռելի սխալի համար կիսաբերան ներողութիւն անգամ չի ինդրում ինչանից, ինչը պահանջում է տարրական քաղաքավարութիւնը»:

Ապա անմիջապէս, կրկին՝ կարծես նեղուած պարսաւի մերկութենէն, շատ ուղղակի շեշտէն, ան դարձեալ կը դիմէ անուղղակի, զուսպ (երեսութապէս միայն, որովհետեւ ահաւոր սեուքեամբ մը մթնցած...) երգիծանքի ձեւին.

«Այսուհանդերձ, ես բաւարարուած սիրտի լինեմ նրանով, որ իմ անմեղութիւնը յայտնուում է ինչ իմ կենդանութեանը: Իսկ ի՞նչ անեն այն թշուառ դատապարտուածները, որոնք իրենց անմեղութեան մասին իմանում են գնդակահարուելուց յետոյ...»³¹:

Չեկայի տարածած սարսափին եւ արգելափակման դժոխային պայմաններուն նուիրում չէրէն, խօսակցութիւն մը՝ հին ու նոր երկու բանատարկեալներու միջեւ, նոյնպէս օրինակ է յաջող հիւսքի՝ պարսաւանքի եւ նուրբ-մշակեալ երգիծանքի շեշտերու.

«... Ես՝ որպէս մասնագէտ կալստաւոր՝ բացատրում եմ.

- Կար ժամանակ, որ, ճիշդ է, քո ասածի նման մարդիկ նստում էին բանտում, միևնչեւ անգամ՝ գիշերը պառկում: Բայց հորիզոնական բանտարկեալի դարը վաղուց է անցել. այժմ կալստաւորը միայն ուղղահայեաց է բանտարկուում: Այս մէկը իմացիր: Իսկ գալով քո անելիքին, երեք ամիս յետոյ քեզ քննութեան կը կանչեն. եթէ ինքը քեզ համար յանցանք ճարեցիր՝ լա՛ւ, կը նայեն յանցանքիդ ու քեզ կը դատապարտեն: Իսկ եթէ չես ճարում, նրանք իրենց մօտ կախած ունեն ամէն տեսակ պարտաստի յանցանքներ, կը հագցնեն, որը որ վրադ նստաւ՝ քեզ կը

29 Մահապործ Օրագիր, էջ 131:

30 «Գրական թերթ», Եր., 15-30 նոյ. 1998:

31 Կարմիր Օրեր, էջ 95:

դարապարտեն:

- Բայց ես բոլորովին անմեղ եմ...

- Օյ, օյ: Այդ բառը երկրորդ անգամ չարտասանես: Մեր օրենքում այդպիսի յանցանք չէ նախատեսված եւ, որպէս զարպուղի յանցաւոր, քեզ անմիջապէս զնդակահարութեան կը դարապարտեն: Հայաստանը Սրբալիւնին փարեկան յիսուն հազար կալանաւոր պիտի հայթայթի. եթէ ամէն մարդ ինզիկն անմեղ յայտարարի՝ պլանը ինչպէ՞ս պիտի կարարուի:

- Ուրեմն ամէն մարդ մի յանցա՞նք ունենալու է:

- Անպարճա՞ն՝³²:

գ- Շեշտակի պարսաւանք

Երգիծանքի կաշկանդեալ ախոյեանը, յաճախ, կը գործածէ այդ անցումը՝ երգիծանքէն ուղղակի պարսաւանքի: «Ոգնի»ի հրատարակման առթիւ, օրագրային նշումով մը պիտի արձանագրէ իր շառաչուն, հիանալի մէկ «թեւաւոր խօսք»ը՝ ծիծաղի եւ **պլանի** մասին (տողի ընդգծումը իմն է-Յ. Բ.):

«Հայաստանը, որ անկախ պետութիւն է եւ Սովետական Միութեան մէջ մտնել է կամաւոր, սա երեսուն փարի է Սոսկուայից իրաւունք էր խնդրում մի երգիծական թերթ հրատարակելու. այսպէս ասած՝ մի փոքր ծիծաղելու իրաւունք էր ուզում:

Այսքան փարի քաշքշուէլուց յետոյ, այսօր վերջապէս փրոնեց այդ իրաւունքը: Հայաստանը իրաւունք ունի ամսական ութ էջ ծիծաղել: Լոյս պիտի տեսնի «Ոգնի» անունով մի երգիծաթերթ, ութ էջից բաղկացած:

Ես այս ութ էջանոց երգիծաթերթի մասին լսելով՝ 16 երես լացի:

Ծիծաղին էլ պլա՞ն կը լինի:

Մի կողմանից գրում է՝ մեր երկիրն աշխարհի ամենաերջանիկ երկիրն է, միւս կողմից նրա երջանիկ բնակիչներին ամսական ընդամենը ութ փոքրադիր էջ ծիծաղելու իրաւունք է փրում: Որտե՞ղ է փրամաքանութիւնը»³³:

Բունն, յարձակունակ այս պարսաւանքը նոյնքան անողոք կը հարուածէ հաւատափոխ «նախկին»ներ - իր ընտրած եզրերը հասցնելով աննախընթաց սաստկութեան մը: Ճիշդ է, մանաւանդ երբ անոնց հետ երգիծաբանը ունէր արդէն «բաց թղթածրար», Հանրապետութեան օրերէն, ճիշդ ինչպէս -արդէն տեսանք- Յ. Բաշազնունիի պարագային:

«Ասկէ ամիսներ առաջ արտասահմանեան թերթ մը կը գրէր, թէ Հայաստանի մէջ չերբակալուած է նաեւ Յովհաննէս Քաջազնունին:

Քաջազնունին ասդիէն կը հերքէ իր չերբակալման լուրը այն չեւով, որմէ կ'երեւայ, թէ ոչ միայն ինքը չէ չերբակալուած, այլև Հայաստանի մէջ ոչ մէկ բռնուած կայ... Եւ այս՝ այն ժամանակ, երբ յիսուն հազար հայեր կը փառապէն բոլշեւիկեան բանտերու մէջ:

Յովհաննէս Քաջազնունի:

Միս քեզի մերասաներորդ ժամու պոռնիկ մը:

Ու երբ կը խորհիմ, թէ այս մարդը ժամանակին կառավարութեան նախագահ է եղեր մեր երկրի, կ'ըսեմ.

32 Աճ, էջ 217:

33 Աճ, էջ 73:

- Վաղուց պէտք է կործանուած ըլլար այն երկիրը, որուն նախագահը ասանկ մարդ կրնայ ըլլալ...»³⁴:

Նուազ ողբերգական, բայց իր պարսաւային անմիջականութեամբ նուազ բիրտ չէ օրագրի սա նշումը, պարսաւայինի կողքին՝ նրբամիտ երգիծանքի գլուխգործոց մը.

«Երեսնի կենդանաբանական այգում մեր աչքի առջեւ սարկեց մի կապիկ, որը ընդամենը երեք փարի առաջ էր քերուած Աֆրիկայից:

Ես խորին ակնածանքով գլխարկս հանեցի ի տես այս անջեցեալի: Այդ անասունն իր անբան փեղովը միայն երեք փարի կարողացաւ դիմանալ անազար կեանքի. մինչդեռ մենք, որ ոչ բարով նրա ժառանգորդներն ենք համարում՝ ամբողջ երեսուն փարի դիմանում ենք Ստրալիսին...»³⁵:

Ուղղակի պարսաւանքի այս գիծը, ծանր հեզմանքի հետ խառն երեւցող որոշ էջերու մէջ, շատ կանուխէն ներկայ է Լեռ Կամսարի մօտ. վկայ՝ վերոնշեալ մէկ կոթողային «Ֆելիտոն»ը՝ գահընկէց Յարին նամակը իր «գաղափարակից ընկեր, սիրելի Լենին»ին (1918): Ինչպէս՝ նաեւ Քրաֆթ-Պոննարի ուղղուած պարսաւ-նամակին (1923) կամ նոյնքան կոթողական «Պլեմում»ին (1945) մէջ³⁶:

Այս վերջին գործը, ահաւոր պարսաւագիր մը, կու տայ նաեւ չափը երգիծաբանի յանդգնութեան: Մինչ հոս յիշատակուած խորհրդային շրջանի գործերն ու մէջքերուած էջերը, յաճախ «գգրոցային»՝ դատապարտուած էին մնալու անտիպ (ի հարկէ ո՛չ՝ խիզախ երգիծաբանին մեղքով, եւ մանաւանդ՝ ոչ առանց վտանգի՝ թէկուզ իրենց այդ «գգրոցային» վիճակին մէջ...),- «Պլեմում»ը, ընդհակառակը, ի պատասխան իրեն եղած վերականգնումի խոստումին, ու պատուերի վրայ, իր կողմէ ամենայն «անմեղութեամբ» կը յանձնուէր խորհրդային իշխանութիւններուն՝ 1950ական թուականներու սկիզբներուն...: Անշուշտ շարունակուող շնորհագրկումի սպասելի ու անխուսափելի հետեւանքով...

2. Մարդն ու գաղափարական աշխարհը

*«Մերում են նրանք եւ այն ծերուկից,
Որ նախընտրում էր քնել փակառում.
Մերում են նրանք եւ այն պատանուց,
Որ սիրահարուեց իր իսկ պատկերին:*

*Անվտանգ՝ ինչպէս հրդեհն արեւի,
Անվնաս՝ ինչպէս օգրակար լորտուն,
Վախ եւ ներշնչում պերուքիւնների՝
Միևնեւ իսկ իրենց կամքի հակառակ:*

*Արքաների հետ խօսում են «դու»ով,
Եթէ, ի հարկէ, լսում են նրանց,
Իսկ թէ չեն լսում՝ մէ՛կ է, չե՛ն լռի,
Կը խօսեն թէկուզ իրենց կօշկի՝ հետ:*

34 Մահապուրծ Օրագիր, էջ 162:

35 Կարմիր Օրեր, էջ 19:

36 «Գրականագիտական հանդես», Ա-Բ (Թ-Ժ), 2008-2009, Եր., 2009:

... Բայց չեն վախենում նրանք չար մահից.
Ապրում են դժուար, ու մեռնում են հեշտ»³⁷:

Երգիծաբանին կենսապայմանն ու կենսապայքարը, տարապայմանօրէն դժնդակ, ծանր կնիք են դրած կեանքի իր ընդհանրական պատկերացման վրայ, ու հեզմանքի իրենց յղումներով կը միջամտեն ասոր գծագրման իր բոլոր փորձերուն:

Փորձելով բնութագրել Լեռ Կամսարի անհատականութիւնը ուրուագծային ձեւով, պիտի ըսէի, որ լեռկամսարեան խառնուածքը՝ նախ՝ անպայման որ կը պարփակէ **Գիողիմէս մը եւ Նարգիս մը**: Եթէ ոչ՝ «սիրահարած՝ իր իսկ պատկերին», ան անզիջող անհատապաշտ է: Այա, ինչպէս «*տակառի մէջ քնել*» նախընտրող շնական ծերուկը, անընկերական է՝ օր-ցերեկով ակորայի երկայնքին լապտերը ձեռքը «Մարդ» փնտռող: Ու անպատկա՞ն ալ, «*արքաների հեյր դու-ով*» խօսելու աստիճան:

Անընկերային այս գիծերուն, առանց հակադրելու անոնց, հարկ է աւելցնել «անվնաս օգտակար»ութեան մը անզանցառելի գիծը, որ զինք կը մղէ **սոկրատեան բանական, «իրաւախոհական» կեցուածքի**, մարդու ու յատկապէս՝ երգիծաբան գրագետի ընկերային պարտաւորութիւններու ստանձնման ու կատարման ճամբով: Ասիկա՝ մինչեւ որ ընկերա-քաղաքական համակարգի ախտերէն, գոյապայքարի ու «ընկերներու» հարուածներէն ձեռնթափ, յուսահատ՝ յանգի համլէթեան ողբերգական «Լինել, թէ չլինել» հարցադրումին՝ կեանքի անհեթեթութեան հետ առճակատուած...

ա- Կենսապայմանը՝ դաժան ներկայ մը

Ծնած ու կեանքի առաջին տասնամեակները ապրած՝ օսմանեան լուծի տակ հեծող հայութեան ծոցին, Լեռ Կամսար՝ պատերազմէ եւ գաղթէ անցնելով՝ դարձած է հայրենակորոյս: Բայց իր կեանքի երկրորդ կէտը իրեն վերապահած է այլապէս դաժան ճակատագիր: 1921ին Պարսկաստանէն Երեւան վերադարձած՝ փորձած է մասնակցութիւն բերել հայրենի երկրի կառուցումին: Բայց, չհաշուած կանուխէն իսկ զգալի կաշկանդումները, յատկապէս 30ականներու սկիզբին, իր անկաշկանդ ու անվախ հեզմանքին պատճառով, բախած է գրչեղբայրներու հալածանքին, արժանանալով յատկապէս իր երէկի բարեկամին եւ տաղանդաւոր բանաստեղծին՝ Ե. Չարենցի անձնական թշնամութեան եւ ատոր հետեւանք «գտումին», այսինքն պաշտօնագրկման³⁸:

Վերահաստատուած՝ շնորհիւ Ա. Խանջեանի հասկացողութեան եւ Ս. Սրապիոնեան-Լուկաշինի անխախտ համակրանքին, երգիծաբանը 1935ի ճնշումներու սկզբնական շրջանին զոհ պիտի դառնայ հերթական մատնութեան եւ գրեթէ տարի մը բանտարկումէ ետք՝ արքայութի Սիպերիա, դատապարտուած եռամեայ տաժանակրութեան: Իսկ 1939ի վերադարձէն ետք, ներքին արքայի պիտի դրկուի Բասարգեչար, Մեւանի մօտ³⁹:

Համամներումին՝ 1954ին, իբր անմեղ՝ ազատ արձակուած, պիտի ճաշակէ հո-

37 Պարոյր Սեւակ, Վարդ Մեծաց, «Մարդը ափի մէջ», «Հայպետհրատ», Եր., 1963, էջ 57:

38 Տե՛ս Բանտիս Օրագիրը, էջ 35:

39 Տե՛ս Կարմիր Օրեր, էջ 412:

գիի «տաժանակրութիւն»⁴⁰: Ոչ միայն իրեն պիտի մերժուի գրական մամուլի բեմ, այլև նոր մատուցութիւն մը՝ 1918ին գրուած ծանօթ «լեռնեան» ֆելիետոնի մատնանշումով, զինք պիտի գրկէ եւ թռչակէ, եւ ապրելի բնակարանի մը իրաւունքէն:

Այս բոլորի իբր դառն եզրակացութիւն, երգիծաբանը ահա ինչպէ՛ս կը բանաձեւէ իր կեանքի ուղին.

«Ես յաճախ եմ մտածել գրել իմ կենսագրութիւնը, բայց հնարատր չեմ գրել:

Գրել կենսագրութիւն, նշանակում է նորից ապրել մի անգամ ապրած կեանքը, իսկ իմ կեանքը այնպիսին չի, որ հնար լինի երկու անգամ ապրել: Իմ կեանքի օրերն իրար երես շարուած փառապանքի օրեր են, փաստ անգամ սրոյգ մահից մազապործ: Ի՞նչ երաշխիք, որ երկրորդ ապրելուս դրանցից մէկնումէկին գոհ չեմ զնայ...

Ես անգամ գոհ չեմ, որ մի անգամ անբողջական ապրել եմ իմ կեանքը: Եթէ ինչանից կախուած լինէր, մի քառորդով կ'ապրէի: Այն էլ նրա համար, որ կեանքի մասին մի թեթեւ գաղափար կազմած մեռնէի:

Իմ անցած 70 տարիներից միայն 35 տարին է իմը եղել, իսկ մնացեալ կէսը այլեւս ինչ չի պատկանել, այլ Սովետական կառավարութեանը, որ ինչ կամեցել է՝ արել է ինչ:

... Ո՛չ, չեմ կարող իմ կեանքը գրել: Ինչանով հետաքրքրողներին կ'ասեմ.

- Ես ինչանից տեղեկութիւն չունեմ, Սովետական իշխանութեանը հարցրէք...»⁴¹:

Լեռ Կամսարի ապրած գաղափարա-քաղաքական դժոխքը ի հարկէ խորապէս պայմանաւորած է իր աշխարհիմացութիւնը, կեանքի փիլիսոփայութիւնը: Այդ պայմանաւորումին ներքեւ պիտի տեսնենք աւելի խոր սկեպտիկութիւն մը, ակնոտիկական զուսպ յռետեսութիւն մը: Բայց այս մասին՝ աւելի վար: Հնու ունկնդրելին՝ այդ խորքի դրսետրման գրեթէ բոլոր առիթներուն միջամտող՝ խորհրդային մարդու տռամին նոթերն են, յաճախանքի մը յամառութեամբ: Ինչպէս վերի մէջբերումը ցոյց կու տար արդէն, ու նաեւ կ'երեւի հետետող տողերուն մէջ.

«Ես տրանզիտով աշխարհ եկայ, տրանզիտով էլ հեռանում եմ աշխարհից՝ առանց վազոնիս պատուհանը բաց անելու: [...]»

Դատարկ վազոնում որքան ուժ ունեմ բղաւում եմ՝ Մարդի՛կ, հեռու բոլշեիկեան կառավարութիւնից, այդ վարդապետութիւնը ոճիւր է մարդկային բանակաւնութեան հանդէպ... Փախէ՛ք դրանից...

Իմ չայնը, սակայն, դիպչում է զնացքի պատուհանին ու ինչ վերադառնում [...]»

Աստուած, ա՛յ տրանսպէն, առանց քեզ էլ, տեսնում ես, բոլշեիկները մեզ ապանում են, էլ դու ինչո՞ւ ես մէջ ընկել: Ո՞վ է տեսել՝ մէկին երկու անգամ ապանեն: Ինչո՞ւ ինչ բաց վազոնով գերեզման չես տեսնում, որ ճանապարհին մի քանի ճշմարտութիւններ ասեմ մարդկութեանը»⁴²:

Խորհրդային կարգերու անխնայ խարանուծը, կամսարեան գործին մէջ յաճախանքային ներկայութեամբ ամենաներկայ,- լրիւ չ'արգիլել սակայն համաշխարհային քաղաքականութեան ոլորտին մուտքը հոն, որքան ալ՝ նուազ զգալի ներկայութիւն մը արտօսելով անոր: Ինք ես կ'անդրադառնայ այդ սահմանափա-

40 ԱՆՐ, էջ 15:

41 Սաստիկ Կոմունիստներ, Եր., «Զանգակ-97», 2001, էջ 6:

42 ԱՆՐ, էջ 7:

կումին, մինչ կ'արտայայտուի Արեւմտեան աշխարհի հարցերուն մասին, որակապէս նոյնքան յաջող ակնարկներով ու ակնարկութիւններով: Երկու օրինակ միայն.

«Փոքրիկ փղաս օրն ի բուն կը ճռուողէ, քայց բուպէ մը որ շայնը կտրեց՝ մայրը, գիտնալով պարտաւոր, քովը կը շտապէ, «Աշտրիկ, ա՞յ կ'ընես» ըսելով:

Բարսիլան, որ ժամանակ մը Մուսոլինու բերնով կը ճռուողէր Անգլիոյ եւ Ֆրանսիոյ հետ, աս չորս ամիս է շայնը կտրեր է: Անպարտաւոր «այ» կ'ընէ:

Թերթերը կ'ըսեն, թէ մութին մէջ Խորհրդային Ռուսաստանին դուռները կը փակուէ»⁴³:

Կամ՝

«Թէն կտրուած ենք դուրսի աշխարհէն ու կ'ապրինք Խորհրդային սնդուկին մէջ, քայց քանալիին ծակէն անգամ կ'երեւի, որ քաղաքական հորիզոնին վրայ բաներ մը կը դառնան:

Թուրքիա, օրինակ, «մարդասէր» է դարձեր եւ «սիրով» փեղ կու փայ Բարսիլայի գաղթականներուն: Այո՛, Թուրքիան մարդասիրութեան վարժանքներ կ'ընէ: Այսօր Բարսիլոյ կը սիրէ, վաղը Անգլիոյ, միս օրը Ֆրանսիոյ...»⁴⁴:

բ- Դիոգինէս եւ Նարգիս

Վերառնելով այս մասի սկիզբը կատարած նկարագրաբանական բնորոշումներս, նախ, Լեո Կամսարի մօտ կ'ուզեմ ուրուագծել «դիոգինեան» տիպարը:

Ամենաբնորոշ գիծը այս տիպարին՝ անկեղծութիւնը: Անկեղծութիւն՝ մինչեւ հակա-ընկերայնութիւն, «անպատկառութիւն»: Իր նախկին բարեկամ եւ ապա «տաղանդաւոր զրպարտող» Չարենցի բառերով՝ «ցինիկ», ուրեմն շնական, անկեղծութիւն: Որ՝ յարաբերական վերաբերմունքէն՝ կը հասնի մինչեւ արհամարհանք՝ սեփական արտաքինի հանդէպ - ինչ որ կ'երեւի օրագիրի հետեւեալ տողերէն..

«Ծիշդն ասած, մի վերարկուի ու մի գլխարկի գնողունակութիւն ունես, այդքան փող կայ մօտս, քայց ո՛չ նոր վերարկու եմ գնում, ո՛չ գլխարկ (...) Հիմա նոր կուստում (...) կրում են միայն «գիտական աշխատողները, գրողներն ու պարասխանաբար աշխատողները»: (...) նրանց չմտնուելու համար պարտաւոր եմ ... անգամ Ադամի մերկութեամբ պարել: (...) [նրանք] աչքը Սրբալիին փակած, սպասում են մի բան մտածի, որ իրենք այդ միտքը քջջեն ու սպականեն ողջ գիտութիւնը (...) Ո՛չ, թողէք ես կարկաւրած հնօրիներով քայլեմ այնպէս, ինչպէս քայլում են մեր երկրում բոլոր ինքնուրոյն, լուրջ ու ազնիւ մարդիկ»⁴⁵:

Այլ տեղ, մղձաւանջ դարձած բնակարանի հարցը մեկնաբանելով, ուղղակի ինք պիտի յիշէ շնական փիլիսոփան. «Խօսելով ըստ էութեան, ասեմ, որ ես, որպէս մարդ, շատ եմ սակաւապէտ, Դիոգինէսի փակառի մէջ էլ կարող եմ ապրել...»⁴⁶:

Նոյն կեցուածքին մէկ այլ դրսեւորումը՝ խորշանքը ճանաչումէ, մեծարանքէ: Իսահակեանի 80ամեակի յոբելեանին առթիւ, Լեո Կամսար կը գրէ.

«Աւերիք Իսահակեանը չնայած քառասունհինգ փարի է, ինչ շոյում է այս

43 Սահապուրօ Օրագիր, էջ 19:

44 Անդ, էջ 53:

45 Կարմիր Օրեր, էջ 19:

46 Անդ, էջ 460:

կառավարութեան կողմից, դարձեալ մեծարանքին չդիմացաւ (...) Խեղճ քանաւորեղծը սա մի ամիս է՝ պառկել, անկողնում կը տնջայ (...): Ինչ պիտի լինի իմ դրութիւնը, եթէ, տէր մի արասցէ, կառավարութիւնը կամե՞նայ իմ ութսունամեակն էլ այսպէս փօնել:

Ես (...) ինչպէ՞ս պիտի դիմանամ այդ մեծարանքի կարկուտին (...) Ես գզում եմ արիւնոտ շեռքերով շոյուելուց»⁴⁷:

Երգիծաբանին մօտ, ընկերայնօրէն «անպատշաճը» ըսելու հակումը զինք երբեմն անվարան կը տանի մինչեւ խորհրդային... արտաքնոցները, բառի փոխաբերական թէ՛ իրական իմաստներով:

«Մինչեւ 28 թիւը պետութիւնը ուժ ունէր՝ ահագին փուններ կառուցեց Երեւանի մէջ: 28ին ուժը պակսեց՝ հազիւ կը քանդէր միայն: Հիմա քանդելու ուժ իսկ չի մնացեր վրան, հիմա ուժ չունի անգամ ուրքի ճանապարհ երթալու՝ հիմա կը կեղտոտը վրան:

Որ պաշտօնատուներ կ'ուզես մտի՞ր՝ արտաքնոցները լեցուած են: Անասելի հոյրը վարակեր է՝ դուրսէն այնքան քանդակազարդ Հողժողովումարի շէնքը, եւ առանց քաշկիմակը քթին սեղմելու անհնար է ներս մտնել (...): Ի տես այս երեւոյթին՝ չեմ կրնար չքացականչել:

- Ո՛վ Աստուած, իր կեղտոտութիւնը ափ մը հողով ծածկող կատուի մը առաքինութիւնը փոքր սա մեր «Ամերիկային հասնող ու անցնող» կառավարութեանը...»⁴⁸:

«Մեծ»երու մեծութիւնը լրի անտեսող մարդն է Լեռ Կամսար: Իր զանազան «գրոյցները» աշխարհահռչակ դէմքերու հետ՝ այդ անտեսումին, հեզմական մտերմութեան կնիքը կը կրեն միշտ: Ինչպէս Քարլ Մարքսի ուղղուած իր մի քանի «դիմումներուն մէջ».

«Կա՛րլ Մարքս, է՛յ, ի՞նչ ես փապանաքարը քաշել գլխիդ՝ պառկել Անգլիայում: Վե՛ր կաց, վե՛ր կաց, տես քո հիմնադրած սոցիալիզմն ինչ օյին բերեց աշխարհի գլխին:

Չարմանում եմ: Դու խելքը գլխին գերմանացի էիր, ինչպէ՞ս կարողացար այսպիսի յիմար թէրոհա սրեղծել եւ փաթաթել մարդկութեան վզին»⁴⁹:

Ուրիշ տեղ՝

«Ո՛վ Գրիգոր Լուսաւորիչ, բաւական է պարմութեան գրքերում դարերով պարմես քո քաշած փանջանքների մասին:

Տասնհինգ տարի Խոր վիրապում ապրելն ի՛նչ մեծ փանջանք է: Ծիշո՛ր է, այն-տեղ կային օշեր եւ կարիճներ, քայց (...) կ'երեսի «անմեղ» մարդու չեն դիպչում նրանք:

Դու «Խոր Վիրապ» արի ու Սովետական Ռուսաստանում տես(...):

Տրդատ թագաւորը քեզ գլխիվայր ծառից կախեց ու քացախ լցնել փունց յե-տոյքդ, իսկ սովետական կառավարութիւնը մեզ ծառից կախել եւ նոյն տեղը սոցիալիզմ է լցնում:

Սոցիալիզմը քացախ չէ, հա՛, այդ լաւ իմանա...»⁵⁰:

Դիողինեան այս «ցնիկկութիւնը» դրսեւորում կը գտնէ նաեւ իր անձնական-ընտանեկան կեանքին մէջ:

47 Անդ, էջ 97:

48 Մահապուրծ Օրագիր, էջ 184:

49 Կարմիր Օրեր, էջ 366:

50 Սոցիալիզմի Սահարա, էջ 263:

Մայրական պատկերը, այս բիրտ իրապաշտութեան լոյսին տակ, կը մերկայացայ իր «սրբութենէն»: «*Երբ կերգեմ -կըսէ- Շահագիզին «Ես լսեցի մի անուշ ձայն, իմ ծերացած մօր մօտ էր» երգը, մօր կարօտէն քիչ կը մնայ, որ լամ: Բայց երբ կը նային կենդանի՝ իննսուն տարեկան մօրս, իր դարն ապրած, եսասէր, փնթփնթան (մարդ կը դժուարանայ վերարտադրել հոս՝ իր շարած բոլոր որակումները - Յ.Բ.) այդ պառաւին, որ օրն ի բուն թախարի ծայրին նստած է...» եւն.: Եւ աւարտին՝ կը հասնի թեւաւոր խօսքը. «Մօրը դիտելու է մանուկի աչքերով միայն»⁵¹:*

Կեանքի իր լծակիցը՝ կինը, որ բազմամեայ հոգերէն ու չքաւորութեան խաչը կրելէ սպառած-դառնացած է, այլապէս կ'արժանանայ իր «իրապաշտ», յաճախ «ցինիկ» արժեւորումին.

«*Ես որ մեռնեմ, պիտի գնամ Սոկրատէսի կողքին թաղուեմ: Իմ ու Սոկրատէսի մէջ շար ընդհանուր բան կայ: Ճիշդ է՝ նրա ինքը չունեմ, բայց նրա կիներն ունեմ: (...) Այս յոյն փիլիսոփայն ունենում է մի կին՝ Ասթօյ պարիժ (...): Մեռնելուցս յետոյ, տես այս պատրասկան մարդու մօտ է որ ուզում եմ գնալ: Նման գնմանն կը սիրէ, ասում է առածը: (...) Այսպէս, ես ու Սոկրատէսը, դարդ դարդի տրամած, կ'երթանք շար երկար...»⁵²:*

Ի հարկէ, Սոկրատէսի հետ «շատ ընդհանուր բան» ունի մեր երգիծաբանը, աւելի հարազատ ու «լուրջ» գիծեր, քան հոս բերուածը: Ատիկա՝ վարը:

Աւելի ընդհանրական ու աւելի խարանիչ՝ Չարենցի «ռոմանս անսէրեան» շրջանի մասին իր հոյակապ երգիծա-վերլուծումը (1923)⁵³, ապա անոր բարոյական-քրեական սայթաքումներուն առիթով յետադարձաբար ներկայացուած իր դիրքաւորումը իսկապէս բառերը չծամող «ցինիկ անկեղծ» նկարագրի կնիքը կը կրեն:

Քանի մը տող՝ այս վերջին դիրքաւորումէն.

«*Ես ու Չարենցը երկար տարիներ մտերիմ ընկերներ էինք եւ իբրեւ գրողներ՝ փոխադարձաբար գնահատում էինք իրար ու յարգում:*

Այդ՝ այնքան ժամանակ, երբ դեռ չէր սկսել իր այլանդակ սեռական սանձարձակութիւնները: Իսկ այն օրուանից երբ սեռական կեանքում այլասերուեց՝ խորութիւն չդնելով մարդկային երկու սեռերի միջեւ, օրիորդների հետ սկսեց արքանակի լեզուով խօսել եւ սրա-նրա վրայ կրակել, յետոյ բանտարկուել, եւ թողի նրա բարեկամութիւնը, եւ մի ֆելիետոն գրեցի, որի պատճառով թշնամացանք...»⁵⁴:

Շնական փիլիսոփայի «անպատշաճ» լեզուն կանգ չառներ հոս. կ'անցնի աւելի անդին - մանաւանդ երբ՝ միշտ հեռու ձրիութենէ՝ պէտք է վկայել վարչակարգի ընդունած հրէշային անմարդկայնութիւններուն մասին.

«*Ասում եմ՝ երկրագունդը ... իր առանցքի շուրջն է դառնում... Բայց ես այդ բանը ոչ տեսնում եմ, ոչ զգում: Ի՞նչ կարող եմ ասել: (...)*

Ես պատմել եմ ուզում աչքովս տեսած մի առանցքի մասին, որի շուրջն իրօք որ շարժում է աշխարհը, եւ այդ առանցքը (սիրտների պիտը բռնէք՝ չվախենաք) մարդու առնանդամն է... Այո, ողջ կենդանական աշխարհը այդ անամօթ առանցքի

51 Սահապուրծ Օրագիր, էջ 256:

52 Սոցիալիզմի Սահարա, էջ 69:

53 Տե՛ս Իշաբար շարուած ողորմի (որ Չարենցը թքի վրան), «Շեշտ» պարբերաթերթ (խմբագր. Վ. Թոթովենց), N 2, 16 յունիս, 1923: Ներառուած «Ազգային Այբբենարան»ի մէջ, եր., 1926, էջ 147:

54 Բանտիս Օրագիրը, էջ 126:

շուրջն է դառնում դժբախտաբար»:

Ու կը պատմէ նախկին բանտապետի մը գրոյցը՝ իր «նախկին կոմունիստ» ընկերներուն հետ: Տեղի չգոյութեան պատճառով հրահանգ ստացած կալանաւորները «մաղելով»՝ «այբբենական կարգով» գնդակահարելու, սարսափահար կիները կանչելով՝ «ի տրիտուր իմ հաղորդած «լաւ լուրերի» (ամուսիններու իբրեւ թէ մահէ փրկուած ըլլալուն մասին) «ժամադրութիւն էի նշանակում՝ հիւրանոցում յատուկ այդ նպատակի համար վարձած սենեակում, ընդունում էի գիշերները, ու... փառատրուի՛ր, Վարդան...»:

Ամբողջ երեք տարի գիշերներն իմ օգնականին հրաման էի տալիս նրանց ամուսինները տանել ու գնդակահարել, իսկ ես հիւրանոց էի շտապում՝ նրանց կանանց վայելելու...»:

Երգիծաբանը կը յարէ.

«Ահա քեզ առանցք, եւ իրօք որ անամօթ առանցք: Մարդկային այս անլուր արհաւիրքի ժամին, փոխանակ մի պահ կանգ առնելու, անպարկաշուքէն շարունակում է իր պոռոյրը»⁵⁵:

Կրնան անպատկառ հնչել նաեւ երգիծաբանին կրկնուած գրոյցները «Աստուծոյ հետ», մանաւանդ հաւատացեալ կամ աւանդապաշտ ականջներու: Երբ, օրինակ, կը պատմէ՝

«Երկնքում ման էի գալիս. Աստուծոյ դռնից անցնելիս, ասացի մի մտնեմ՝ տեսնեմ ի՞նչ է անում մեր բիշէն:

Տեսնեմ՝ ինչ որ թղթեր առաջին՝ զծագրում է:

- Այ Աստուած, ի՞նչ ես անում:

- Նոր մարդ եմ սրեղծելու, պրոտկտ եմ կազմում:

... - Եթէ չես նեղանայ, քեզ մի խորհուրդ տամ...»:

Ու պահ մը «գրոյցէ» ետք՝

«Վեր կացայ գնալու:

- Ո՞ր,- ասաց Աստուած,- նստի՛ր տիեզերքն էլ կառուցենք, ասպա գնա:

Բան չունես,- ասացի,- կարագի հերթ եմ պահել: Ես իմ կէս քիւօ կարագը թողնեմ՝ զամ քեզ համար տիեզերք կառուցեմ»⁵⁶:

Աւելի անդին՝

«Աստուած բա՛հ՝ Քրիստոսը միտքս ընկաւ:

Հեղաբարքիք է՝ այդ տղան ի՞նչ է անում հիմա երկնքում:

Աստուած, ինքզինքը հազար տեսակ ասէկոսէների ենթարկելով, [նրան] ունեցաւ Մարիամից: Դրանով ուզում էր մարդկութիւնը փրկել՝ փրկեց: Հեղեւսաբար, նրան այլեւս անելիք չի մնում. ինչո՞ւ շտապների կրճատման տակ չի դնում նրան...»⁵⁷:

Սկեպտիկ-ակնոսքիք մարդու գունաւորում մը, համատարած աստիճանաչափի վրայ, զգալի է յաճախ լեռկամասրեան աշխարհի հորիզոնին: Հոս՝ օրինակ մը միայն, ուր կը շեշտուի հայեացքներու այդ երանգը.

«Երբ ես ինքս ինչ հետք համագումար կամ որեւէ «պլենում» եմ գումարում, այնտեղ այնքան բազմազան կարծիքներ են յայտնում, որ չգիտեմ՝ որին հետեւեմ: Բու՛ււրկութեանն էլ ոչ մի կարծիք մեծամասնութիւն չի շահում, ու ես մնում

55 Սոցիալիզմի Սահարա, էջ 58:
56 Նոր մարդ, «Երկեր», «Սովետական գրող», Եր., 1988, էջ 517:
57 Կարմիր Օրեր, էջ 419:

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
Գ. (Թ) ԳՄԱՐԻ, ՔԻՎ 4 (36) ԽՈԿԿՆԵՐԵՐ-ՆԵԿԿՆԵՐԵՐ, 2011
ՎԷՄ համահայկական հանդես

եւ շուարած:

Օրհնակ:

Մի կարծիք իմ մէջ վեր է կենում եւ ասում, որ ազգութիւնները աւելորդ բաներ են: Անվերջ պատերազմների պատճառ...

Գեղեցիկ կարծիք է, չէ՞...

Բայց դուք տեսէք, թէ այս գեղեցիկ կարծիքը ինչպէս է հերքում իմ երկրորդ կարծիքը...»⁵⁸: Ու կը շարունակուի...

Այս Դիոգինէսը իր կողքին կը պահէ Նարգիս մը, պիտի թուէր՝ իրեն հակադրուող, բայց խորքին մէջ՝ կարելի է հաստատել՝ զինք լրացնող:

Նարգիսական վերաբերումի բնորոշ օրինակ, թէկուզ հիւթեղ հիւմորով համեմուած, հատորի սա մուտքը.

«Դուք գիրէ՞ք, որ ես բազմաթիւ շնորհներով օժտուած մի մարդ եմ: Բայց չեմ խնդրում ձեզ ինչ գովել, որովհետեւ ես ձեզանից աւելի լաւ կարող եմ այդ անել»:

Եւ կը թուէ իր շնորհները, միշտ՝ նոյն հիւմորով - **«գարմանալի կոմիկ դերասան»**էն՝ մինչեւ ուսուցչութիւն, անցնելով ֆելիետոն-հրապարակագրութենէն ու քննաբանութենէն: Ապա, պահելով նոյն անդիմադրելի շեշտը, կ'անցնի նկարագրային առաքինութիւններուն. *«Իսկ ինչ վերաբերում է իմ քաջութեանն ու արհուրեանը՝ Աստուած հեռու պահի: Ոչ չափ եմ ճանաչում, ոչ սահման:*

Այն ժամանակ, երբ ողջ Սովետական Միութիւնում մարդիկ անգամ չէին համարձակում տնայալ, (...) ես դուրս եկայ ու հրապարակաւ յայտարարեցի.

- Թուրք կառավարութիւնը լաւ է ձեր կառավարութիւնից...

Իսկ յայտնի է, որ համաշխարհային քարտէսի վրայ Թուրքիան ամենակեղ-տուր կառավարութիւնն է:

Դրանից յետոյ, ճիշտ է, ես քսան տարուայ տաժանակրութեան դադարապարտուեցի եւ քեւեռ քշուեցի, բայց քեւեռային տարածութիւնն էլ շատ քիչ էր արգելելու համար, որ ես իմ նողկանքը արտայայտեմ բոշեփիկեան կառավարութեանը...

Հիմա ճանաչեցի՞ք ինչ»⁵⁹:

Կը հետեւի այս զիծերուն առնչուող ակնուստիկ-էսթետ զիծերու նոյնքան ուշագրաւ բնութագրում մը.

«Իմ ողջ կեանքում փնտրել եմ մի բան՝ արժանի դաւանելու ու չեմ գտել: Գիտեմ, սա մեծ դժբախտութիւն է. գիտեմ, հաւատ, կրօն, դաւանանք, աշխարհայեացք, իդէալ - արանք ձեռնափայտերն են, որոնք մարդիկ բռնում են սովորաբար մօր արգանդից գերեզման գնալու ճանապարհին...»:

Քիչ մը աւելի վար՝ կու գայ ճշգրտում.

«Խօսելով իմ մասին՝ ասացի, որ դաւանանք չունեմ: Բայց մի՞թէ հնարատր է այդ: Ոչ, ի հարկէ:(...) Ինչ թուում է՝ նա, ով ասում է՝ ոչ մի դաւանանք չունեմ, ուզում է ասել, որ բոլոր դաւանանքները միասին ունեն: Անկուսակցականին ամենայն իրաւամբ պակ-կուսակցական կարելի է անուանել: [Նա] «աչքը դուրս» տղամարդու նման՝ ման է ածում իր ախորժակը բոլոր գաղափարների վրայ:

Ես այդ կողմից կատարեալ Դու ժուան եմ: Գեղեցիկ գաղափար մը տեսնելուն պէս՝ անմիջապէս «նրան ձեռքը կը խնդրեմ»⁶⁰:

58 ԱՆՊ, էջ 450:

59 Սոցիալիզմի Սահարա, էջ 6:

60 Բանտիս Օրագիրը, էջ 41 եւ 46-49

Եւ դեռ, ուրիշ տեղ (1926 կամ 1927), խօսքը ուղղած Աշոտ Յովհաննիսեանին՝ «... դուք, դաստիարակի մը հոգաբարձութեամբ, ցանկացել էք, որ ես աշխարհայեացք ունենամ: (...) Խորհուրդ կու տարք քաղաքագիտութիւն սովորելու: (...)»

Քաղաքագիտութիւնը այնքան, ինչքան հարկատր է սոցիալիստ (հետեւաբար եւ կոմունիստ) շինելու համար՝ գիրքէն:

Գալով դաւանանքիս, ընթացիկները երկուսն են՝ քրիստոնէութիւն եւ սոցիալիզմ, որք հասասար չափով հաւարք են պահանջում իրենց հետեւողներին. մի բան, որ իմ մէջ իսպառ բացակայում է:

Քրիստոնէութիւնը եւ մարքսիզմը, որպէս միտք, որպէս իդէա (որին չպէտք է հասնել), պարտի է բերում իր հասնարեղ հեղինակներին միայն՝ Քրիստոսին եւ Մարքսին»⁶¹:

Ինքնուրոյնութեան այս յաճառ որոնողը իր շուրջ թութակ-հետեւողներ միայն պիտի տեսնէր անշուշտ:

«Ձեռքս ինկաւ Ռուսաստանի աշխարհագրութեան գիրք մը, որ շարք հին է: Ինչի եթէ յանչնարարուի կազմել նոր մը, այսպէս կը կազմէն:

Ռուսաստանը, կ'ըսեմ, անբարասպար երկիր մըն է: Յարի ժամանակ նշանատր էր իր սպիտակ արջերով, խորհրդային տարիներուն՝ կարմիր թութակներով: Այժմ Ռուսիոյ մէջ կը հաշուի մէկ միլիոն թութակ մօտաւորապէս, որք նոյնութեամբ կը կրկնեն Լենինի ըսածները, շարերը մինչեւ անգամ չըսածները, այսինքն այն խօսքերը, որ Լենինը պիտի ըսէր, եթէ ողջ ըլլար»⁶²:

Հաւաքապաշտ համակարգերու ուխտեալ հակառակորդ այս անհատապաշտը իր տեսակէտը ունի անհատի դերին մասին՝ իբր պատմական գործօնի: Իր օրինակը կու գայ 1950ականներու Արեւմտեան աշխարհէն.

«- Անհարը դեր չունի պարմութեան մէջ - ասում են այն ժամանակ, երբ հակառակի պէս միայն անհարը դեր ունի պարմութեան մէջ:

Նայեցէք դը Գոլին: Տեսա՞ք, ինչպէս իշխանութեան գլուխն անցնելուն պէս՝ «ջրիկ» Ֆրանսիան յանկարծ պնդացաւ: (...) Ապա նոյն դը Գոլը Ֆրանսիայի մագերը կը խուզի, կ'ուղարկի բաղնիք եւ կ'սաի. - Գնա՛, սրանից յետոյ գաղափարների հետ զգուշ վարուիր, մի անգամ որ աղտոտութեանը՝ քեզ մաքրող չի լինի...»⁶³:

Անհատի դերի շեշտումին զուգահեռ, կ'արտայայտուի ընդհանուր վերապահութիւնը՝ բոլոր հաւաքական օրգաններու հանդէպ - եկեղեցի ու պարտիա՝ «նոյն տոպրակի մէջ».

«Փողոցում քահանայ տեսայ: Այնպէս հաստատուն քայլերով եկեղեցի էր գնում, կարծես, իրօք, Աստուած գոյութիւն ունի:

Մինչդեռ եկեղեցի, Կենտրոն, մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտ եւ նման վիճելի հիմնարկներ գնալիս՝ նրանց տէրտէրները պէտք է տարակուսելի ընթացք առնեն, երբեմն եր դառնան, ապա շարունակեն, ամէն նոր քայլին երկար ու բարակ դարեն, ու եթէ հիմնարկի շէնքին հասնելիս անգամ համոզուեն, որ սուր հիմնարկ են մտնում՝ անմիջապէս եր դառնան, ճշմարիտ գործին հետեւեն»⁶⁴:

Յարակարծային, պարադոքսալ իրողութիւն մը սակայն, որուն կրնանք հանդիպիլ ճիշդ լեռկամասրեան տիպի հարուստ անհատականութիւններու մօտ:- Այս Դիոգինէս-Նարգիսը, ցինիկ-անկեղծ ու անհատապաշտ, տէր է յուզական-զգա-

61 Անսկիզբ եւ անաւարտ մի մամակի սեւագրութիւն, «Ազգ - Մշակոյթ», Եր., 10 մայիս, 2008:
62 Մահապուրծ Օրագիր, էջ 28:
63 Կարմիր Օրեր, էջ 335:
64 Անր, էջ 156:

ցական հոծ աշխարհի մը՝ բացուած դէպի դուրս: Հոծ աշխարհ՝ որքան ալ ծածուկ, որքան ալ պարագայաբար երեսան ելլող:

Չգայուն ու այլատէր, մարդասէր-ընկերասէր մարդու այդ աշխարհին յայտնաբերիչ են ճգնաժամային կացութիւններ, ինչպէս չեկայի ուղղած իր մերժումը՝ Ստ. Զօրեանի, Ա. Բսահակեանի եւ Գ. Լեւոնեանի մասին «տեղեկագրելու», եւ... իր բացայայտում-ազդարարութիւնը անոնց՝ այդ մասին - իրեն համար այնքան վտանգաւոր քայլ⁶⁵: Նոյնքան յայտնաբերիչ՝ իր ողբերգական կապը՝ ուշ գտնուած սրտակից բարեկամ Միմէոն Կիլոյի հետ, որ ապա չեկայի կողմէ թունաւորումով պիտի սպաննուէր: Ողբերգական եւ յուզիչ պատմութիւն, ուր Լեո Կամսարի՝ Կիլոյի ուղղած նամակները կը յայտնաբերեն պատանեկան թարմ զգայնութիւն, անմարդ-անընկեր մնացած հոգիի կանչ: Եւ որ անշատ թղթածրարի մը նիւթը կը կազմէ...:

Աւելի առօրեայ, ընթացիկ դրսեւորումներ ալ չեն պակսիր՝ զգայուն Լեո Կամսար մը յայտնաբերող: Առօրեայի այդ զգայնութիւնը կ'արձագանգէ... իր պարտէզը տնկուած թթենիին ուղղած բառերէն.

«Աշխարհում իմ միակ բարեկամը, իմ մտերիմ ընկերը, իմ զաղասիարակիցը, իմ մինունար թթի ծառն է, պարտէզումս տնկուած:

Բսկական կեանքի ընկեր: (...) սարսափահար տուն եմ գալիս եւ փաթաթում իմ թթի ծառին, որպէս միակ բնական արարածի, որը ոչ թէ մեռնում է օրեցօր, այլ անում է, բարձրանում եւ փարթամանում»:

Ու իբր այս սիրոյ ու հարազատութեան աւելի՛ խոր հիմնաւորում՝

«Սովետական կառավարութիւնը քառասուն տարուան մէջ էլ բան չթողեց, էլ աքսոր չթողեց, միշտ իննեան բոլոր փորձերը կատարեց վրաս, որ ինչ վրայ կոմունիզմ բուսցնէր, բայց ես մնացի «թթի ծառ»՝ հաւաքելով դրա համար իմ բոլոր ուժերը...

... սովետական մարդիկ իրենց կախովի «պտուղների» հետ միասին (...) գերեզման պիրի մտնեն անյուշ ու անյիշարակ, մինչդեռ ես իմ մեռնելուց յետոյ էլ պիրի ապրեմ, որպէսզի ապագայ ազատ սերնդին իմ քաղցր, իմ մեղրածոր «թութը» հրամցնեմ:

Թթի ծառ, հոգեակս, եկ գրկեմ քեզ ու անվերջ համբուրեմ»⁶⁶:

գ- Բանական Սոկրատ մը

Լեռկամսարեան անհատականութեան մասին սկզբնական բնութագրումս կը ներառէր նաեւ «սոկրատեան» բնորոշուած երես մը: Այսինքն՝ նախ՝ սոկրատեան տիպի «իրոնիայով» (որ՝ ուշադի՛ր՝ հեզմանքէ տարբեր՝ այս համագիրի մէջ հոմանիշ է քննականութեան, երեւոյթներու տեսական հարցապնդման...), սոկրատեան «միամտութեամբ», աննախապաշարութեամբ: Երես՝ որ նաեւ կը բնորոշուի անճկելի, խիզախութեան հասնող, բայց միշտ զուսպ պարկեշտութեան գիծով մը: Որ կ'երեւի՝ օրինակ՝ Աշ. Յովհաննիսեանի ուղղուած նամակէն, որուն յղուեցայ արդէն.

«Ընկեր Աշոտ, եթէ ես զուրկ լինէի աշխարհայեացքից, ինչպէս դուք էք կարծում, 21 թիւն, երբ Թաւրիզից վերադարձայ, շարերի նման կ'ուս. շարքերը կը

65 Տե՛ս Ստ. Զօրեան, Օրագրութիւն, «Նորք», թիւ 4, եր., 2006, էջ 76:

66 Սոցիալիզմի Սահարա, էջ 140:

մրկելի, ու ես էլ Չարենցի նման խորհրդային փողերով Եւրոպա կերթայի ու այն-
փողի կաֆե-շանկրանների կոյսերին անտրիք կու տայի, եւ ոչ թէ սիոնի աղքատնե-
րի նման մայթերի վրայ այս ու այն «պատրաստահասարու ընկերոջից» պաշտօն կը
մուրայի ամբողջ վեց տարի»:

Սոկրատեան կեցումաձքը, գիտենք, կը բովանդակէ նաեւ քաղաքացիական
գիծ մը, վերապահօրէն «պարտաճանաչ» գիծ - ա՛յն՝ որ հելլէն իմաստունը պիտի
մղէր ընդունելու անարդար մահալճիւղը եւ մոլեխիւնդի բաժակը...: Քաղաքացիա-
կան շեշտուած գիծ, որու մասին կը վկայեն Լեռ Կամսարի գործօն մասնակցութիւ-
նը Վանի հերոսամարտին, ապա կամաւորական տարագով՝ ներկայութիւնը Սա-
րիղամիշ՝ 1918ին (ուրկէ ճակատի հրամանատար Դրօ Կանայեան գինք ետ
թիկունք պիտի դրկէ՝ «Քեզ որ մի բան պարտախի՝ բա մեզ ո՞վ է ծաղրելու, գնա, ա՛յ
մարդ, գնա՛, քո գործն ուրիշ է, դու քո գործով զբաղուի»⁶⁷ առարկութեամբ: Կամ՝
1921ի փետրուարէն ու ապրիլէն ետք, Պարսկաստան մահանջին իր մասնակցու-
թիւնը, դրդուած կացինահար գոհերուն թաղում մախաձեռնելու քայլին, որուն հա-
մար... պատիժ կը սպառնար իրեն եւ գործակիցներու⁶⁸: Նոյն քաղաքացիական
գիծը կը խօսի իր մէջ, երբ՝ արտասահման անցնելու պարբերաբար յայտնած իր
փափաքին ակնարկելով՝ կը ճշդէ.

«Մեզ սաստիկ արգելուած է արտասահման գնալը, դրա համար էլ սաստիկ
ցանկանում եմ արտասահման գնալ:

Եթէ արտասահմանի դուռը ազատօրէն բաց լինէր մեր առջեւ, կարծում էր
կ'ուզէնայի՞՞ գնալ: Բնա՛ւ երբեք: Ո՞վ իր հայրենի երկիրը թողած՝ պակտիստութեան
ճամբայ բռնի: Ոչ որ»⁶⁹:

Ապա՛. կուսակցութիւններու եւ քաղաքական գործիչներու քննադատ ու ձաղ-
կիչ այս անկուսակցականը, իր իսկ բառախաղային բնորոշումով՝ «պանկուսակ-
ցականը», որքան անխնայ՝ նոյնքան արդար է եղած միշտ: Եւ գիտցած է գնահա-
տել մախախորհրդային քաղաքական այն ուժերը, որոնք, հանրապետական
խորհրդարանի մէջ իրեն «չէզոք պարզամտորեն լիդերի»⁷⁰ աթոռը առաջար-
կելէ ետք (առաջարկ՝ որ ինք պիտի չընդունէր անշուշտ), կը շարունակէին տեսնել
ու գնահատել իր խայթոցներուն բուժիչ յատկութիւնը:

Խորհրդային տասնամեակներու թաւալքին հետ, երգիծաբանը կարօտով ու
աճող գուրգուրանքով պիտի վերյիշէ այսպիսի բարբեր ու վերաբերում, անհամե-
մատ աւելի պարկեշտ ու դեմոկրատական՝ քան սպաննող ներկան: Սկսած
առաջին տասնամեակէն, ուր իր անսպառ հեզմանքին թիրախը կը դառնան
խորհրդային մամուլի մէջ «Գաշնակցութեան մահը» աւետող ամէնօրեայ լուրե-
րը,- անցեալ/ներկայ այս հակադրումը աստիճանաբար պիտի դառնայ աւելի շեշ-
տակի, ոգեկոչումները՝ աւելի կարօտալի: Հոս մի քանի կարճ ակնարկութիւն
միայն.

«Այն ժամանակ, երբ մեր երկիրն ազատ էր, մարդիկ ունէին ոչ միայն մասնա-
ւոր սեփականութիւն, այլ սեփական համոզմունք (...) Կար մրցում ամէն բանի,
հետեւաբար կեանք կար ամէն բանում (...) կուսակցութիւնների լիդերներ բեւ էին
բարձրանում իրենց գաղափարները տարածելու, մէկը ծափահարում էր, միւսը

67 Կարմիր Օրեր, էջ 8:
68 Անդ, էջ 406:
69 Անդ, էջ 355:
70 Դիւան Լեռ Կամսարի, «Ազատամարտ - Վարուժան», Եր., N 7 (20), նոյեմբեր 1994:

շացում, լինում էին բացճակար յաղթողներ (...))»⁷¹:

Այսպիսի կարօտի արտայայտություն է այն դրուագը, ուր՝ դաշնամուրին առջև նստած՝ «Կարկուտ տեղաց...» կը նուագէ, «**մի կողմից էլ «Մա դաշնակցական երգ է...**» մտածելով եւ մտովի զինք ձերբակալելու գալիք չեկիստներուն պատասխանելով...»⁷²:

Կամ երբ կը յայտարարէ՝

«*Հայ իրականութեան մէջ, Դաշնակցութիւնն եղել է այն, ինչ Մամիկոնեան նահապարտութիւնը հնում:*

Այսինքն:

Երբ հայ ազգը իր ամէն տեսակ նեղութեան մէջ օգնութեան է կանչել, անմիջապէս իր սուրն առած նրան օգնութեան է փութացել, չիւնայելով իր կեանքը...»⁷³:

Անշուշտ երգիծաբանը առաել՝ «լեռկամասրեան» է, երբ քաղաքական ուժերը կը գնահատէ՝ կարօտի զգացական մղումներէ անդին՝ ազատութիւններու յարգանքի եւ մարդկայնութեան չափանիշներով: Ինչպէս, երբ՝ վերահաստատելով անկախ մարդու իր այդ կարգավիճակը ի պէտս «Սովետական Հայաստանի» բութ խմբագիրին ու Կենտկոմի, կը յայտարարէ. «*Ես որ դաշնակցական թերթերուն գրում էի՝ դաշնակ չէի, հիմա էլ՝ որ չեր թերթումն եմ գրում՝ բոլշեիկ չեմ...*», ու կ'աւելցնէ՝ «*Չեր թերթիւնները կը ծաղրեն այն թափով, ինչ դաշնակցականներինն էի ծաղրում իրենց թերթերում...*»⁷⁴: Կամ երբ կը յիշէ. «*Դաշնակցութիւնը ինքն իր չեռքով էր փակցնում իր հիւանդ տեղերին ինչ, եւ ես չեռաց առողջացնում էի նրան*»⁷⁵:

Նոյն այս գիծը պիտի թելադրէ երգիծաբանին փորձել իրաւախոհութիւն, **կոմպրոմիս**՝ կրկնուած դիմումներով վարչակարգի մեծերուն: Ի հարկէ՝ ձախողութեան դատապարտուած դիմումներ, քանի իրեն համար բացարձակ նախապայման պիտի պահէր պարկեշտութիւնն ու արժանատրութիւնը:

Երբ կը հակինք իրաւախոհութեան այս փորձերուն վրայ, հարկ է անդրադառնալ կարիքի ահաւոր բեռան մասին, որ երկար տարիներ ծանրացրէ է երգիծաբանի ուսերուն: Այս մէկը՝ կ'առնչուի Չարենցի դեկավարած «Չտումի» պատմութեան.

«*Ասրուած իբր գերագոյն պարիժ Ադամին րոտեց իր ճակարի քրտիկըով աշխարելու եւ ապրելու պարիժը. այսօր այդ պարիժը պարգեւ է արդէն, որից [զրկում են] ինչ, չասելով սակայն՝ ինչո՞վ պիտի ապրեմ դուրս գալով «դրախտից»:*

Եթէ ինդիրը ինչ, կնոջս եւ 90ամեայ մօրս վերաբերէր՝ ոչինչ. ես կ'օգրուէի «Սոկրատէսի բաժակից» առանց ամենայն ափսոսանքի (...) Ծերունի մօրս կը հրամայէի արագացնել քայլերը, մի բան էլ կ'ինս կ'անէր: Բայց բանը նրսնում է, որ ես միակ կերակրողն եմ երեք փոքրիկների, որոնցից մեծը միայն վեց տարեկան է, եւ որոնք, տանը նստած, ողջ օրը «Լենին պապի» են մեծարում եւ «Տրակրոր ջան» երգում (...) Նրանց հետ ի՞նչ պիտի անել»⁷⁶:

Իրաւախոհական դիմումի օրինակ՝ կենտկոմի քարտուղարին ուղղած նամակ-

71 Սոցիալիզմի Սահարա, էջ 135:

72 Տե՛ս Կարմիր Օրեր, էջ 381:

73 Անդ, էջ 197:

74 Անդ, էջ 187:

75 Անդ, էջ 365:

76 Բանտիս Օրագիրը, էջ 48:

ներեն մեկը.

«[Ջ. Գրիգորեանին] դիմեցի եւ հեղեռեալ պարասիասնը սրացայ.

- Մենք առայժմ սուր ֆելիեպոնի կարիք չունենք:

Պարասիասնեցի.

Ես բութ ֆելիեպոն էլ կարող եմ գրել, եթէ այդ Ձեզ հարկատր է»⁷⁷:

Իրաւախոհական հակումը պարագայական չէ միայն. աշխարհայեացքային ամբողջ խորք մը ունի.

«Մէկը եթէ ինչ հարցնելու լինի՝ ի՞նչ հասարակարգ եւ ցանկանում, ես կը պարասիասնեմ՝ մի հասարակարգ, ուր մարդ ազատ լինի իր բոլոր գործերում եւ վերանայ միջամտութիւնը: Այսինքն՝ անարխիզմ:

Ու եթէ այդ մէկը, ընդառաջելով իմ ցանկութեանը, սկսի պետական չափառները քանդել, ես նրա ձեռքը պիտի բռնեմ ու ատելացնեմ անմիջապէս.

- Այո՛, բայց հնարատր չէ այդ: Մենք Ռոբինզոն Կրուզո չենք ու չենք սպրում մենատր կղզում...»⁷⁸:

Իրաւախոհական գիծը կը դադրի տիրող ըլլալէ - մանաւանդ երբ զուր անցած են բանական «գիջումի» բոլոր քայլերը, գորոցային մնալու դատապարտուած ձեռագիրներու տրցակներ ձգելով միայն իրեն (առաւել՝ անոնց բռնագրաման ու հետետող պատուհասումին վտանգը): Տիրողը հոս՝ անգիջող սկզբունքայնութիւնն է, թէեւ Դիոգինէս-Կամսար պիտի չախորժեր այս բառերէն - այնքան բնական է իր մօտ ու ինքնաբոխ՝ սկզբունքային այդ պարկեշտութիւնը: «Պլենում»ի ահաւոր երգիծա-պարսաւագիրը դրօշի պէս ծածանեցնող երգիծաբանը, այսպէս, իրաւացիօրէն պիտի մեղադրէ «մեր պարտաբաւ գրողներէն Իսահակեանն ու Շիրվանզադէն», որոնք «Փարիզէն խորհրդային իշխանութեան կողմէ Հայաստան եւ իրաւորուած, ամսական 250 ռուբլով սոցիալիստ ըլլալու համար...: Յիշեալ գրողները ըստ ռոմկաճուցակի փետրուարի 15ին արդէն սոցիալիստ եւ իսկուր եւ իրենց բոլոր կապերը ազգային շրջանակներու հետ ... Միայն այսպէս կ'ըլլայ բոլոր գրողներուն վախճանը, որոնք իրենց քարոզած «անկաշառութենէն» ու «մաքրութենէն» պարտառ մը չեն կրիրէր անդին դներ, իրենց ծերութեան օրերը զարդարելու եւ պարտով մեռնելու համար...»⁷⁹:

Ճիշդ է, որ Իսահակեանի հանդէպ այս խստութիւնը պիտի մեղմանայ, յայտնօրէն՝ յետագայ անձնական շփումներու ու համակրանքի իբր հետեւանք - առանց սակայն լրիւ անհետանալու: Այս վերաբերումին անդրադարձ եղաւ ատելի վեր: Նոյնպիսի ներողամիտ, համակրական վերաբերում կը հաստատենք Սո. Ջորեանի հանդէպ, որուն ուղղուած իր նամակը (1965), սիրալիք բայց մեղմօրէն մեղադրական, շատ բնորոշ է դարձեալ.

«... ես մեծ հաճոյքով եմ կարդում քո պարմութեանքները ... Դու գուայ ես եւ չափատր ոչ միայն քո գրութեանքներում, այլեւ քո առօրեայ կեանքում ... Դու որպէս իսկական գրող, միշտ է որոշ փութք փութիք սրանց արարառոց սոցիալիզմին (...), բայց ով քեզ անշամբ ճանաչում է՝ գիտի դրանք ոսկորներ էին, որոնք զցեցիք «շան» առաջ, որպէսզի թոյլ տայ քեզ զբաղուել իսկական արուեստով:

Սրեփաւս, դու շար լաւ գրող ես, սպրե՛ս, ատելի Ջորեան դառնաւ: Բայց...

Բայց դու մի մեծ մեղք ունես: Դու սքանչելի պարկեռացնում ես անցեալը,

77 Կա՞յ արդեօք վերադարձի մի նշոյլ կամ բնաւեր, տոնաւեր վասպուրականցին, Վանուի Թովմասեան, «Ազգ - Մշակոյթ», Եր., 21 ապրիլ, 2007:

78 Կարմիր Օրեր, էջ 340-341:

79 Մահապուրծ Օրագիր, էջ 174:

զանց առնելով քո ապրած դարաշրջանը...»⁸⁰:

«Անցեալապաշտութեան» նոյն մեղքով պիտի ամբաստանուին նաեւ Գեմիրճեան, Ն. Ջաբեան եւ այլք: Տեղի տալով հեզմական մեկնաբանութեան մը. «Այսքան էլ բռուն զգուսնք դէպի սովետական կարգերն ու իր թեմաները...»⁸¹:

Հակադիր ուղղութեամբ մը, երգիծաբանը կը շնորհատրե՛ Շուրխովը, որ՝ «մեծ գրող` (...) գրում է միայն ճշմարտութիւնը»:

«Երբ ես կարդացի նրա «Հերկած խոսակնի» առաջին հատորը՝ ասացի:

- Սրա երկրորդ հատորը չի լինի:

Եւ իսկապէս էլ, նրա երկրորդ հատորը չգրեց Շուրխովը:

Ինչո՞ւ:

Որովհետեւ նա իր վէպի առաջին հատորում միանգամայն ճշմարտացիօրէն փայլով բոլշեւիկների՝ հին կարգերը փաստալելու պատմութիւնը, բնականաբար երկրորդ հատորում պիտի փար նոր կարգերի կառուցումն, որ... գոյութիւն չունի»⁸²:

դ- Սեփական արժէքի գիտակցութիւնը («Արագիլի իրաւունքով»)

Վարչակարգի հանդէպ ատելութիւնը, կենսապայմանի դառնութիւնը եւ կոչումին խորապէս գիտակից արժանատր գրագէտի հպարտութիւնն ու յանձնառութեան տրամադրութիւնը, փոխնիփոխ՝ աւելի կամ նուազ շեշտումով, կերելին բոլոր օրագրային գործերուն մէջ:

Ի հակադրութիւն բազմիցս շեշտուած այս վիճակին՝

«Շատ արժէքատր մտքեր ու կարծիքներ ունեմ ես, բայց դռնէդուր ընկած, ոչ մի սովետական թերթի չեմ կարող վաճառել դրանք ու օրուայ հացիս փողն աշխատել:

Խմբագիրներն ինչ հարցնում են.

- Մարքսն էլ այդպիսի կարծիք յայտնե՞լ է:

- Ո՛չ,- պատասխանում եմ:

- Էնգելսն է՞լ չի յայտնել:

- Ո՛չ:

- Լենին՞նը (...)

- Մեզ պէտք չեն ուրեմն քո կարծիքները ...

- Բայց յայտնած կարծիքներս ուշադրութեան արժանի բաներ են:

- Եթէ արժէքատր լինէին, նրանց կողմից յայտնուած կը լինէին...»⁸³:

Վարդան Աճեմեանին ուղղուած նամակը, վերը յիշատակուած, բնորոշ է զայրացած ինքնահաւաստումի, սեփական արժէքի հռչակման՝ ընդդէմ պետապարտիական «պատուիրում» գրականութեան:

«Անմիտքար վիճակ է ապրում ոչ միայն մեր թատրոնը, այլ ողջ գրականութիւնը (...)

Ի՞նչն է սովետական գրականութեան այս անմիտքար վիճակի պատճառը: Այն, որ մեր դեկաւարները արուեստն ուզում են իսպաս դնել միայն մի գաղափարի,

80 Նամակ Ստեփան Զօրեանին, «Ազգ - Սշակոյթ», Եր., 19 դեկտ., 2009:

81 Կարմիր Օրեր, էջ 70:

82 Անդ, էջ 364:

83 Անդ, էջ 71:

հաշուի չառնելով, որ աշխարհում գոյութիւն ունեն նաեւ այլ գաղափարներ: Արուեստը գոյութիւն ունեցող բոլոր գաղափարների սինթեզն է:(...) գրողը չի կարող միայն մի գաղափարի երկրպագելով արուեստին ծառայել:

Բայց, սիրելի Վարդան, թողնենք այս բոլորը եւ վերադառնանք իմ պիեսի մասին քո յայրնած կարծիքին: (...) եւ ուզում եմ իմանալ, դու իմ պիեսը քո ո՞ր աչքով եւ կարդացել, պետական քե մասնաւոր: Եթէ (...) պետական այդ ոչինչ: Պետութեան ամէն ինչը փոփոխական է, սկսած դեկլարաներից մինչեւ կոլխոզային սիստեմը, որը հիմա սկսել է սովխոզի վերածուել:

Հիմա՞ խօսքի կարճը: Դու իմ պիեսը չես հասնել, այնպէս չէ՞:

Եթէ «Սունդուկեանի թափրոնին» կից գոյութիւն ունենար նաեւ մի «Պնդուկեան թափրոն», եւ ինքս այնպէղ ներկայացնէի իմ պիեսը, դու պիտի տեսնէիր, թէ ինչպէս «Սունդուկեանի» հանդիսարեսները ջրվէժի նման «Պնդուկեան» կը լցունէին տեսնելու ներկայացում...»⁸⁴:

Իր բազմաթիւ դիմումներէն մէկուն մէջ, Լեւ Կամսար պիտի շեշտէ.

«Ես իմ ժանրի մէջ ներկայիս միակ եւ հայ ժողովրդից սիրուած հեղինակ եմ: Աւերիք Բասահկեանը 30ական թուականներին ինչ գրում էր Փարիզից. «Դու ամբողջ արտասահմանում միակ կարդացուող հեղինակն ես»: (...) Նոյն սէրն ու համակրանքը վայելում եմ նաեւ երկրի ներսում: Բասարգէշարում, ուր ապրում էի քաղաքից վրարուելուս հետեանքով, իմ փունը ուխտարեղի էր բոլոր այնպէղ այցելողների համար»⁸⁵:

Թէ բառացիօրէն համրութեան դատապարտուած հեղինակը, արժանապատիւ եւ սեփական արժեքին խորապէս գիտակից, ինչ ողբերգութիւն կ'ապրի, կրնանք դատել կարդալով այսպիսի համեմատութիւն մը, անսպասելի պաթեթիք՝ երգիծարանի մը համար.

«Այ իմբագիր... ֆելիտրոնս բերում եմ քեզ՝ չես տպում քո թերթում. «Սովետական Հայաստանին» եմ տանում՝ չի տպում, քա եւ ի՞նչ հող տամ գլխիս:

Յիսուսն էլ մի մտոր ճարեց Բեղդէիէն քաղաքում ծնունելու համար. ախր ես այդ «մտորից» էլ զուրկ եմ: Պէտք է մտնել վերջապէս այն «մօր» դրութեան մէջ, որ փառապում է երկունքի ցաւով ու տեղ չի գրնում ծնելու համար»⁸⁶:

Յայտնաբերիչ գրողի կոչումի՝ նոյնքան որքան յուզական խառնուածքի, քնարական այս գրոյցը իր թանաքամանին հետ.

«Հոգեակ թանաքաման, ծանր ու քառակուսի քո գոյութիւնը թող անպակաս լինի սեղանիս վրայ: Ես դեռ շար ստելիքներ ունեմ: Քո հիւրընկալ լայն բերանը թող յաւերժ բաց մնայ... Եկ իմ ծուռ գրիչ, եկ «ծուռ նստենք շիրակ խօսենք...»⁸⁷:

Գրողի կոչումի կողքին, կը հանդիպինք երգիծարանի իրաւունք ու պարտաւորութիւններ յուշող բազմաթիւ արտայայտութիւններու, նոյնպէս տարագում՝ տպաւորիչ փոխաբերութիւն-համեմատութիւններով: Երբեմն՝ կրկին՝ ծնունդ տալով թեւաւոր խօսքի անմոռանալի նմուշներու: Ինչպէս հետեւող երկու օրինակներուն մէջ.

«Անտորթ թռչուններից՝ անգղն ու արագիլը փրադիցիոն կարգով առանչին իրաւունքներ են վայելում (...) Արագիլին սպանելն անգամ մեղք է համարում, եւ այդ անձոռնի թռչունը (...) շինում է իր բոյնը մարդկանց տան կտուրին (...) Ինչո՞ւ:

84 Ծնթգր. 28:

85 Բանտիս Օրագիրը, էջ 129:

86 Դիւան Լեւ Կամսարի, «Ազատամարտ - Վարուժան», N 7 (20), Եր., նոյեմբեր, 1994:

87 Սոցիալիզմի Սահարա, էջ 30:

Որովհետև արագիւր ոչնչացնում է մարդկանց թշնամիներին՝ կոկոսան գոր-
տին, օջին եւ այլ թունաւոր մորեխներին:

Եթէ յանձնաժողովը գտնի, որ ես իրաւունք ունեմ սպրել, թող գրի, որ թոյլա-
պրուած է ինչ սպրել այս երկրում արագիւր իրաւունքով...»⁸⁸:

Ուրիշ տեղ. «Ես պրոլետ գրող չեմ, ու գրելիս ոչ թէ Չեկայի կամ Յեկայի բեր-
նին եմ նայում, այլ ուղիղ առջեւ դրուած Կրեմլին: Ես օագիսի արմատնի եմ,
որ չեմ կարող պարուղ չտալ, անգամ եթէ իմանամ, որ ուրող չի լինի»⁸⁹:

Ինչպէս միշտ, սրտառուչ զսպոթիւն եւ արժանաւորութիւն կը բխին Լեւ Կամ-
սարի կեանքի վերջին տասնամեակի հետեւեալ դիմումէն եւս.

«Ես ծեր եմ արդէն եւ Կրեմլին երկրասարդ ուղեւորները իրենց Կրեմլն եւ
առաջարկում ինչ, քայց ես գլխումս ունեմ ամբարած բազմաթիւ շատուած մտքեր,
որոնց ափսոսում եմ հետս գերեզման Կրեմլն: Ուզում եմ քամել, մզել իմ էութիւնը
ու մարդկութեան պիտանի մտքերս աշխարհին թողնել ու հետս գերեզման Կրեմլն
միայն իմ մահկանացու մասը, որն ոչ ոքի է հարկաւոր...»⁹⁰:

Գրագէտի արժէքի ու արժանաւորութեան թեմայով լեռնամարեան գործին
մէջ յատուկ տեղ ունին, շատ կանուխէն, Յակոբ Պարոնեանի առնչուող ակնարկ-
ներ, մի քանի ամբողջական գրութիւններ, որոնց կարգին՝ երկու գրոյցներ - «Պա-
րոնեանի գրական հասցէն» եւ «Պարոնեանը Հայաստանում» (երկուքն ալ՝ 1964):
Նախ՝ հատուած մը առաջինէն.

«Կան սպրուածներ, որ իրօք «ամէն Կրեմլն»:

Դրանցից մէկն է հայ երգիծաբանութեան սպրուած Յակոբ Պարոնեանը:

Մենք գրողներ շար ունենք: Մանասան հիմա: Բայց այս գրողներից շարերը
չեն համարչակում առանց իրեն՝ ընթերցողի դուրը ծեծելու ներս մտնել...:

Իսկ երբ Պարոնեանն է մօտենում, ընթերցողը, դրան երեւ սպասողի նման,
ուրնաշայկից կռահում է Պարոնեանի մերձեցումը եւ անմիջապէս դուրը բացում է
ասելով.

- Ո՞ր ես. մեռայ քեզ սպասելով: (...)

Երգիծաբանութիւնը գրականութեան մէջ ամենադեֆիցիտային «սպրանքն»
է: Կեանքի մէջ շար կան լալու բաներ, եւ մարդն էլ իր կեանքի վերջակէտը դնում
է լացով:

Չեզ եմ թողնում երեւակայել, թէ այսպիսի մարդը ինչքան պիտի ցանկանայ
կեանքի մէջ գէթ մի անգամ ծիծաղել:

Իսկ այդ ծաղրը քեզ կու տայ միայն Յակոբ Պարոնեանը:

Կան, ի հարկէ, նաեւ հնակարկար երգիծաբաններ, որոնց գործերը, քարթ-
նից շինուած կօշիկների նման, իսկանութից տուն գալիս՝ ճանապարհին... ծակում
են:

... Առանց ծիծաղի կեանք չկայ...»:

Հատուածը կ'աւարտի դարձեալ թեւաւոր խօսքով մը. «Մրեղծագործութեան
ժամանակ եթէ Աստուածը իր վրայ ծիծաղէր, Աբդուլ Համիդի նման անգութ մարդ
չէր սրեղծի»⁹¹:

Իսկ «Պարոնեանը Հայաստանում» կը բեմադրէ գլուխ-գլխի գրոյց մը՝ Լեւ

88 Բանտիս Օրագիրը, էջ 48:

89 Լոյս է տեսել «Սոցիալիզմի Սահարան», Վանուի թովմասեան, «Ազգ - Մշակոյթ», Եր., 7 նոյ., 2009:

90 Ժամանակի կամ աւելի ճիշտ իր խելքի գոհը, Վանուի թովմասեան, «Ազգ-Մշակոյթ», 20.10. 2007:

91 Մարդը տանու շորերով, Եր., «Հայաստան», 1965, էջ 317: Գրատարական պահուն կալանքի
ենթարկուած այս հատորին մասին, տես ծնթգր. 1: Տես նաեւ՝ Տպուած եւ անտիպ էջեր, էջ 317:

Կամսարի եւ իր հոգեհօր միջեւ: Չայն Հայաստան հրատիրելով, երգիծաբանը, Հայաստանի «թերութիւնները» խոստովանելով հանդերձ, իբրեւ թէ կը փորձէ Պարոնեանը «վերադաստիարակել»: Չուր ճիգ.

«... Այնքան բորբոքունեց մեծ երգիծաբանը, որ ես վախեցայ այս վիճակով նրան Հայաստան բերել: Իր գայրոյթը մեղմել փորձելով՝ ասացի.

- Ուրքդ պագնեմ՝ հանդարտուիր: Ամէն երկիր իր սովորոյթն ունի: Մեզ մօտ ռեւէ մէկին չի կարելի ուղղակի աւանակ անուանել: Նա «որոշ չափով» է աւանակ: Նրանց՝ ում աւանակ ես անուանելու՝ ջորի պիտի ասես նախ. իսկ «չորքորանի» ասել՝ այդ արդէն անհնար է: Մեզ մօտ մէկը ինչ յանցանք էլ գործելու լինի՝ երեք ուրից անելին արքօնուած չի ունենալու: Երկու, ամենաշարը՝ երեք:

- Ինչո՞ւ, չէր երկրում ուրքի պակասութի՞ւն կայ:

- **Ոչ ուրներ շար ունենք, բայց խո՞ւմ չի կարելի մեր ունեցած բոլոր ուրները բերել շարել մի յանցաւորի տակ:**

- Լա՛ւ, երկու ուրքով ալ կը գոհանամ. րո՛ւր արոնց անունները, որ «Ազգային Չոջեր» գրեմ:

- Անուն տալ չի կարելի: Պէտք է գրեմ՝ «որոշ մարդիկ» կամ «ունակ»:

- Անանկ է նէ, ես Հայաստան չեմ գար,- ասաց Պարոնեանը եւ տեղը նստեց:

- Գամ՝ դերանուններն՞ ծաղրեմ:

[...] - Կը գրէք «Ազգային Փոքրեր»... Ի՞նչ տարբերութիւն:

- Փոքրերի մասին թող փոքր երգիծաբաններ գրեն, ես չեմ կարող...»⁹²:

Դառն եզրայանգումներու պահուն եւս, Լեւ Կամսար կը պահէ «մեծի» արժանաւորութիւն ու արժանապատուութիւն.

«Բոլշեհիկեան կառավարութիւնը հեքիաթի ան վիշապն եղաւ, որ նստած իմ եւ ժողովրդի մէջտեղ, արգելեց ամէն տեսակի հաղորդակցութիւն իրար հետ: Ինչ Բեւեռ աքտրեց ու վառեց գրքերս, որ չկարդան, վերադարձիս էլ այնպէս խցեց բերանս, որ ծպտուն չհանեմ:

- Ինչո՞ւ:

- Որ չգոռամ ճՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ...»⁹³:

**Ե- Էական անհեթեթութեան մը գիտակցութիւնը
(«Մի գրչախաղ գոյութիւն չունեցող թղթի վրայ...»)**

Երգիծաբանը յաճախ ուրուագծած է կենսապայմանի դաժանութիւնը՝ խորհրդային դրախտի ծոցին: Բայց «Ով եմ ես» ինքնաներկայացումը, որ մասամբ վկայակոչուեցաւ արդէն, իր շարունակութեան մէջ կը հասնի աննախընթաց ուժգնութեան մը.

«... Իր ողջ կեանքում գազանանոցի նեղ վանդակի մէջ փակուած կապիկի կեանքն ուսումնասիրելով՝ կարո՞ղ ենք կարծիք կազմել կապիկների ցեղի առանձնայարկութեան մասին եւ այն մտցնել կենդանաբանութեան դասագրքի մէջ: Մի կապիկ, որն օրնիքուն օնանիզմով է զբաղում եւ աչքը վանդակի դրանը՝ հերթական կերի է սպասում...

Կարո՞ղ ենք գաղափար ունենալ աշիւծի մեծահոգութեան մասին, երբ նա իր

92 Անդ, էջ 319:
93 Սաստիկ Կոմունիստներ, էջ 7:

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
Գ. (Թ) Գարի, քիվ 4 (36) Խոկմաներ-ընկերներ, 2011

ՎԷՄ համահայկական հանդես

կարադուրեան մէջ միայն վանդակի երկաթներին է զարնում:

Այդպէս էլ ես եմ իմ կեանքի երկրորդ կէտում:

Կարո՞ղ եմ խելացի լինել, երբ խելքս գործածելու հնարատրութիւն չունեմ: Ինչքա՞ն լայն պիտի լինի սիրտս, որ բոլշեիկ բռնապետներին ըստ արժանւոյն արեւելոց յետոյ դեռ տեղ աւելանայ ոեւէ մէկին սիրելու համար: Կամ երբեւէ կե-
րե՞լ եմ իմ ցանկացածը, որ կարողանամ պարմել իմ ճաշակի մասին: Ինչպէ՞ս կարող եմ քաջ լինել, երբ չեռններս տարուած եմ երեսու ու շրթայրուած»⁹⁴:

Սակայն նոյն հատուածին մէջ որոշ տեղեր՝ կեանքի էական անհեթեթութեան թեման կը ներկայանայ իր ողջ մերկութեամբ, այս անգամ՝ սկեպտիկութենէ անդին՝ անհեթեթի ծանր յոռետեսութեան գոյներով. կարծես խորհրդային կենսապայմանը՝ իր դաժանութեամբ՝ ըլլար մէկ դրսեւորումը տիեզերական այդ անհեթեթու-
թեան.

«Ես դեղուկորի ծնունդ եմ: Մինչ ուրիշներն իրենց կեանքի վերջում եմ ասում «ունայնութիւն ունայնութեանց»՝ մանրամասն ապրելոց յետոյ, ես ծնունդիս ասացի:

Մի ուրիշն իմ տեղ լինէր՝ այդ ասելոց յետոյ այլեւս չէր ապրի, բայց ես ապրե-
ցի իմանալու համար, թէ ինչքան է այդ կեանքն ունայն:

Է՛ր, պարզ է, թէ ինչ նման աշխարհ եկողը ինչպէս պիտի վերաբերուի կեանքի երևոյթներին:

Չեմ զգացել ուսման ծարաւ, եւ դպրոց եմ զնացել բռնի ոչինչ չսովորելու հա-
մար:

Չեմ հասկացել, թէ սիրելու համար ինչո՞ւ անպայման պիտի ամուսնանալ: Կամ ինչո՞ւ մէկ կնոջ հետ ծերանալ եւ ոչ աշխարհի բոլոր կանանց հետ երբեք չծերանալ:

Չիմացայ՝ ինչ բան է կրօն: Ինչո՞ւ մարդիկ իրենց աղօթքներում երկնքի արքա-
յութիւնն են ցանկանում: Անիմաստ կեանքը շարունակելոց ի՞նչ օգուտ: Յիմա-
րութիւնը որ երկարի՞ իմաստութեա՞ն կը հասնի: [...]

Այս բոլորից յետոյ խորհուրդ եմ տալիս չեզ իմ կեանքում ոչ մի իմաստ չփնտրել. ես մի գրչախաղ եմ գոյութիւն չունեցող թղթի վրայ»⁹⁵:

Նոյնը՝ երբ մարդու մահկանացու ճակատագրին մասին կը խորհրդածէ, երեսութապէս միայն՝ թեթեւ, բառախաղային շեշտով մը.

«Մարդն անմահ է, քանի չի ծնուել. ծնուելուն պէս դառնում է մահկանացու:

Այս ճշմարտութիւնն աիստս ուշ իմացայ, եթէ ոչ՝ ես կը ծնուէի՞: Ի՞նչ միտք մի քանի տարի քոռ ու թոփալ ապրել՝ զնալ յափտեան մեռնել...»⁹⁶:

Օրագրային ուրիշ դիտողութիւն մը կը կրկնէ-կ'ամրագրէ տիեզերական անհե-
թեթի այս տեսիլքը, այս անգամ՝ շեշտելով համաշխարհային գաղա-
փարա-քաղաքական բոլոր՝ համակարգերու միտականութիւնը - խորհրդայինին հետ՝ դրամատիրականը: Ոճային խտութեան կողքին, ուրեմն, անիկա շահեկան է իբր գաղափարական կեցուածքի լրացում.

«Ժողովուրդը: Ես քառասունչորս տարի սոցիալիզմի դէմ պայքարելով գնում եմ դէպի կապիտալիզմ՝ դուք էլ երեսու ընկած հետեւում էք ինչ:

Բայց այսօր մի վատ բան լսեցի:

94 Անդ, էջ 5:

95 Անդ, էջ 271:

96 Սոցիալիզմի Սահարա, էջ 57:

Ասում են, որ կապիրալիզմն էլ է ճնշում անհատի ազատությունը:

Ասում են՝ սոցիալիզմը սրով է հպարակեցնում մարդկանց, կապիրալիզմը՝ փողով: Այս պայմաններում դէպի կապիրալիզմ գնալը նշանակում է ջրից դուրս գալ, ընկնել ջրհեղեղ:

Իսկ աշխարհում այս երկու սիստեմներից զար ուրիշ չկայ. ի՞նչ անել:

Յայտարարում են.

Ժողովուրդ, մեր նաւը փշրուեց, ու մենք գնում ենք ջրի տակ: Ով կարող է, թող մի աշխարհայեացքի բեկոր ձեռքը ձգած՝ իր կեանքն ազատի:

Ես լողում եմ դէպի Ռոբինզոնի կղզին»⁹⁷:

Կամսարեան իմաստութեան եզրայնագիչ այս շեշտադրումը, որքան ալ ժխտական, ուժեղ ու յստակատես անհատականութեան մը մօտ չի զարմացներ մեզ: Ընդհակառակը: Նախնական եսակեդրոնութեան հակադրուող՝ գաղափարական, գիտակից անհատապաշտութիւնն է որ կը խօսի, արժանատր թէև անպատրանք ապաւինումը՝ անհատի ինքնամշակման կարողութիւններուն, որուն յաճախ կը հասնին բարձր հոգիներ՝ իրենց կենսային ուղեծիրի աւարտին....:

գ- Ռ-ահվիրա այլախոհը՝ իր ոսոխի կործանումէն քսան տարի ետք

Այսօր, նախկին վարչակարգի անկումէն քսան տարի ետք, անկախ պետականութեան երրորդ տասնամեակի սեմին, Լեռ Կամսար կը ներկայանայ իբր խորհրդային ո՞ղջ ժամանակաշրջանի մնայուն, բացարձակ այլախոհը, բացառիկ դէմք՝ հաւանօրէն համամիութենական չափերով⁹⁸: Եւ որ արմատական հակադրումով անընդհատ հակադրուեցաւ համայնավար գաղափարախօսութեան եւ խորհրդային վարչակարգին ու «արժէքներուն», սկսած 1918ի իր հակա-լենինեան մարգարէաշունչ «Ֆելիտոնէն»՝ մինչեւ մահը, երեսութական սառցահալի մը տարիները: Իր կտակ-բաղձանքը, արտայայտուած քանի մը տարի աւելի կանուխ, բաւական պերճախօս է ինքնին.

«Ես ինդրում եմ ձեզ ինչ թաղելիս բերանքսիվայր դնել հողը... որ այս կառավարութեան երեսը չլրեսնեն:

Մի երկմարէք, երբեւէ ռեժիմը փոխուելիս, անգամ եթէ ամբողջովին փրսած էլ լինեն՝ դարձեալ շուռ պիտի գամ մէջքիս վրայ...»⁹⁹:

Հաւատքի ժայռային ամրութեամբ մահը զանցող այս կտակը, եթէ՝ ընդհանրապէս ըսած՝ արտայայտութիւն է զօրեղ անհատականութեան մը, այսօր միանգամայն կը հնչէ իբր պատգամ ու երաշխիք՝ Լեռ Կամսարի հոգեւոր կենդանութեան, ներկայութեան մեր միջեւ:

Սակայն...

Սակայն պէտք չէ մոռնանք, միւս կողմէ, որ Լեռ Կամսարի ճանաչումն ու արժեւորումը կը մնան մասնակի: Եւ որ ան տակաւին կը գտնուի ամբողջական վերականգնումի նախասենեակը՝ սպասումի մէջ:

Պարզ ու անկեղծ խօսիմք: Մեծ երգիծաբանը այսօր չէ գտած ճանաչում՝ իր լիարժէք դիմագիծով ու արժէքով: Տիրող մտայնութեան ու արժեհամակարգին հա-

97 Սաստիկ Կոմունիստներ, էջ 100:

98 Այս իմաստով, հրամայական անհրաժեշտութիւն է Լեռ Կամսարի գործի թարգմանութիւնը լայն տարածքի լեզուներու, սկսած անշուշտ՝ ռուսերէնէն:

99 Կարմիր օրեր, էջ 17 (մէջբերուած Վ. Թովմասեանի կողմէ):

մար՝ ան «ընդունուած է», ինչպէս ընդունուած են, կամ հանդուրժուած, գրական-մշակութային որոշ այլ գործիչներ: Իր անտիպներու հրատարակութիւնը կը կատարուի... շնորհիւ կտակակատար հարազատներու եւ մեկեմաս բարեկամներու ճիգերուն: Ճիշդ է, մամուլի որոշ օրգաններ յատուկ համակրանքով իրենց սիւնակները բացած եղան իր նշխարներուն առջեւ: Ճիշդ է նաեւ, որ մրցանակներ ու շնորհանդէսներ եկան՝ ուշացած ճանաչում ու յարգանք մատուցանելու (Թէքեան մրցանակ՝ «Մահապարծ օրագիր»ին, կամ Գրողներու միութեան նախաձեռնած շնորհանդէսը՝ հետետող «Սոցիալիզմի Սահարան» հատորին), ինչ որ յուսալի քայլ մըն է դէպի աւելի արդար ու ամբողջական պարտահատուցում: Բայց ասիկա օրինաչափ երեւոյթ չէ: **Օրինաչափ կը մնայ՝ մասնակի ճանաչումը, որ չի դադրիր նաեւ անտեսումը ըլլալէ:** Օրինաչափ՝ բացակայութիւնը դասագիրքերէ ու «պաշտօնական» գրական ժողովածուներէ, գրականութեան պատմութիւններէ...:

Այս բոլորը՝ ո՞չ արդեօք, որովհետեւ խիզախ երգիծաբանին կրած հալածանքներուն լրիւ բացայայտումը, անոնց առթիւ իր գրած էջերը կրնան քօղագերծել մօտ անցեալի եւ որոշ «սրբութիւններու» առնչուած ամօթալի փաստեր...:

Խօսելով նոյն հալածանքներուն մասին, նոյնքան ամօթալի՝ որքան այդ փաստերը, չքմեղանքի փաստարկումներն են, սկսած սառցահալի տարիներէն ու շարունակուած վերջին քսանամեակին, թէ՛ «ժամանակները» կը պարտադրէին այդպիսի վերաբերում, թէ՛ Լեւո Կամսար ու այլ հալածուածներ «ժամանակի գոհեր» էին...:

Բայց չէ՞ որ երգիծաբանը կանխաւ խարանած է այդպիսի դիմակաւորներ, խլած անոնցմէ՝ իրենց ամօթը ծածկող թզենի ողորմելի տերերը.

«Հայաստանի կոմկուսի քարտուղար Սուրէն Թովմասեանը քսաներորդ համագումարին յայտարարեց, որ Բերիան ամբողջ քսան տարի Հայաստանը աներեց եւ բնակչութիւնը բանտներում ու աքսորներում կոտորեց:

Հարցնում եմ. այս ամբողջ աներածութիւնը ո՞ւմ ձեռքով կատարուեց:

Պատասխանում եմ՝ հայի:

Կացինը հայի ձեռքն էր, նա մարմանն էր, հայը գլուխը թռցնում:

Ու այդ կոտորածը, չնայած որ հիմա Բերիան չկայ՝ չի դադարում:

- Ինչո՞ւ:

- Որովհետեւ քսան տարի կոտորող ձեռքը ամենապակասը մի տասը տարի էլ պիտի կոտորի... ինտերցիայով»¹⁰⁰:

«ժամանակին» ապաիւնող քողածածուկներուն ուղղելով խօսքը, Լեւո Կամսարի քաջարի ժառանգորդ-կտակակատարն ալ հարց պիտի տայ իր կարգին. «Ո՞րն է «ժամանակն է մեղաւոր»-ը. բա՞ խիղճը, մարդ Աստուծոյ, ամենասովորական մարդկային խի՞ղճը... Տականքը միշտ տականք է, ժամանակը ի՞նչ հող տայ գլխին...»¹⁰¹:

Հաստատումը անվիճելի է՝ բարոյական իր հիմերով եւ իր ընդհանրութեան մէջ: Բայց հարկ է աւելցնել. - Չկա՞ն որոշ ժամանակներ՝ աւելի «ատակ» տականք ու ապականութիւն ծնելու, քան ուրիշներ: Եւ եթէ այդպիսի ժամանակներ ապրեցաւ հայրենի երկիրը (կամսարեան ո՞ղջ գործը՝ վկայ...), որքա՞ն ատեն կը պահանջէ ապականութեան ամպը՝ լրիւ ցրուելու համար մեր երկիրքէն...: Ու ամբողջական հալածանքի տասնամեակներէ ետք՝ **որքա՞ն կրնայ տեսել կրաւորական**

100 Անդ, էջ 107:

101 ժամանակի կամ աւելի ճիշտ իր խելքի գոհը, ծնթգր. 90:

հալածանքի, լուրթեան դաւակցական հալածանքի ամպը, դարձեալ... իներցիայով:

Պէտք կա՞յ հոս յիշեցնելու, տակաւին, որ երեւոյթը ախտանիշերու ամբողջ խումբի մը՝ սինդրոմի մը կը յղուի. ամբողջ ոլորտի մը՝ կէս-ճանաչուած, կէս-անգիտացուած պատմական փաստերու եւ անոնց առնչուող մարդկային ու ընկերաքաղաքական արժէքներու: Վերաբերում, որուն ենթակայ կը մնան՝ այս դժուարահաճ Դիոգինէսին հետ ու նման, իր այնքան սիրած, յարգած Վանայ «Արամ իշխանէն» սկսեալ՝ մինչեւ իր գուրգուրացած դասական ուղղագրութիւնը¹⁰², ու մինչեւ (թէկուզ դեռ անչափահաս) ժողովրդավարութեան յիշատակը Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան, ուր օր ցերեկով, մամուլի սիւնակներէն կրնար խարանել Քաջազունիներ ...: Ժամանակներ, որոնց թերեւս կարօտնար նոյնիսկ այսօր, եթէ ապրէր մեր ներկան...: **Խորհրդային վարչակարգին շեշտօրէն հակադրուած եւ օրին հալածուած արժէքներ, որոնք այսօր, խորհրդային շատ «արժէք»ներու մերժումէն ետք, կը շարունակեն իրենց կարգին... մերժուած մնալ - նոյն իներցիայով:** Ինչպէս՝ վարչակարգի օրով աճեցուած եւ կամսարեան գործին մէջ խարանուած որոշ ախտեր, երեւի, դեռ ատեն մը քաղաքացիական իրաւունքով պիտի վերապրին մեր մէջ - միշտ նոյն իներցիայով...

Լեռ Կամսարի դասումը՝ ներկայի պայմաններով իսկ «դժուար մարտելի» փաստերու եւ արժէքներու շարքին, չէ՛ բնաւ յարակարծիք, **պարադոքս:** Այլ պարզ ապացոյցը, շատ հասկնալի ու յարիր, Լեռ Կամսարի գործին եւ քաղաքական արմատականութեան, եւ՛ աւելի անդին՝ անոր մարդկային-բարոյական խոր նշանակութեան:

Կու գա՞յ պահը, երբ ազգովին կը հաւաստենք, կ'ամրագրենք, որ քաղաքական երգիծանքի, իմաստութեան եւ մարդկայնութեան ախոյեան Յակոբ Պարոնեանէն ետք, յիսնամեակ մը հեռաւորութեամբ, մեր ժողովուրդի ծոցէն ծնած է ու ստեղծագործած՝ քաղաքական ու քաղաքացիական նոյն խիզախութեան, միանգամայն նոյն ողջախոհութեան տէր եւ նոյնքան հանճարեղ երգիծարան, բնիկ վանեցի, ապա Երեւան, եւ վերջապէս՝ սիբիրական թէ քասարգեչարեան արքորավայրեր ապրած Արամ Թոմաղեանը կամ Թովմասեանը, աւելի ծանօթ՝ **Լեռ Կամսար** գրչանունով:

Ամրագրում՝ որ, հպանցիկ արժեւորումներէ անդին, հանգամանօրէն պիտի վերահաստատէ զայն մեր գրականութեան մեծերու պանթոնին մէջ, իր հոգեհոր-հոգեղբօր կողքին, անոր հաւասար: Իր անդրիին տակ փորագրելով նոյն Պարոնեանի հուսկ պատգամը, որ լրի կը պատշաճի իրեն եւս. «Պիտի հալածուիմ, պիտի ծեծուիմ: Վնաս չունի. Սոկրատ ալ հալածուեցաւ: Ապագայ սերունդը պիտի անմահացնէ իմ անունս»¹⁰³:

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
Գ. (Թ) ԳՊԱՐԻ, ՔԻՎ 4 (36) ԽՈԿԵՐՆԵՐ-ՂԵԿԵՐՆԵՐ
ՎԵՄ համահայկական հանդես

102 Տե՛ս Կարմիր Օրեր, էջ 228: Սոցիալիզմի Սահարա, էջ 51:

103 Տե՛ս Հակոբ Պարոնյան, Երկերի ժողովածու. 10 հատորով, հատ. 6, Եր., ՀՍՄՀ ԳԱ իրատ., 1968, էջ 329-330:

Summary

LER KAMSAR: THE DISSIDENT SATIRIST A PORTRAIT AND AN EVALUATION

Haroutiun L. Kurkjian (Athens)

The paper examines the work and personality of Ler Kamsar, the satirical author born in 1888 in Van (Western Armenia, present-day Turkey) who lived for most of his life in Soviet Armenia. Because of his unconstrained character and nature of his work, he was subjected to persecution and exile and later condemned to silence until his death in 1965.

Ler Kamsar's published writings of the 1920s and 1930s were placed under censure; due to his subsequent arrest and exile his unpublished works were partially lost or destroyed. It was only in the 1980s and more prominently at the end of the 1990s that his works were once again published.

The publications of the last decade are from those unpublished "underground" works which were saved and were made possible through the undertaking of his relatives and which reveal a gifted satirist and a brave dissident on a pan-Soviet level, and disclose a powerful moral individuality.

The current work is an attempt to outline a literary analysis and a moral and ethical image; a call for the reevaluation of Ler Kamsar's universal worth.